

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені

ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Факультет психології

Кафедра психології розвитку

Кваліфікаційна робота

**СІМЕЙНІ ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНО-ЕМОЦІЙНОГО РОЗВИТКУ
ДОШКІЛЬНЯТ**

на здобуття освітнього ступеня «бакалавр»

з напрямку «психологія»

Студентки 4 курсу, 2 групи

спеціальності «Психологія»

Черниш Єлизавети Вікторівни

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук

доцент кафедри психології розвитку,

Запека Яна Григорівна

Допустити до захисту в ЕК

кафедри психології розвитку

Протокол № _____ від _____

завідувач кафедри:

доктор психологічних наук, професор

Власова Олена Іванівна

(підпис)

Київ – 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕМОЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ...	7
1.1. Теоретичні засади вивчення емоційної сфери дітей у вітчизняній та зарубіжній психології	7
1.2. Вплив дитячо-батьківських стосунків на розвиток емоційної сфери дітей з атиповим розвитком.....	15
1.3. Заохочення та покарання, як основа виховного процесу.....	22
Висновки до розділу 1	28
РОЗДІЛ 2 ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	31
2.2. Методика емпіричного дослідження.....	31
2.2. Процедура дослідження та опис вибірки.....	32
2.3 Обґрунтування методик дослідження	33
Висновки до розділу 2	36
РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	39
3.1. Аналіз відмінностей соціально-емоційного розвитку у групах дітей з типовим та атиповим розвитком	39
3.2. Аналіз відмінностей дитячо-батьківських стосунків у групах батьків дітей з типовим та атиповим розвитком	46
3.3. Аналіз взаємозв'язків дитячо-батьківських стосунків та соціально- емоційного розвитку дошкільнят	50
3.4. Рекомендації для батьків щодо гармонійного розвитку дитини.....	51
Висновки до розділу 3	53
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ДЖЕРЕЛ	60
ДОДАТКИ.....	66

ВСТУП

Актуальність дослідження: Одна з головних проблем, яка залишається завжди актуальною для батьків, вихователів та педагогів є питання про методи виховання дітей. Незважаючи на існування надійних методів та їх багаторічне використання, дорослі зустрічаються з певними труднощами. В процесі виховання дитина інколи агресивно сприймає покарання, інколи не реагує на заохочення. Для вирішення даної проблеми психологи вивчають питання сім'ї. Об'єктом їх уваги є роль сім'ї у формуванні дітей, розвиток емоційної нестійкості, стилі сімейного виховання, вплив сім'ї на вияви агресії, тривожності, страхів. Діагностика батьківського ставлення стосовно дитини, під впливом якого формується її емоційна сфера та моральні принципи, дає можливість проаналізувати особистісні якості й форми поведінки дітей. В процесі виховання завжди присутнє як покарання так і заохочення, що формує ставлення дитини до світу. Особливостями формування ставлення до покарання – «що зроблено неправильно» і до заохочення - « я добре вчинив» займалися А. С. Макаренко, К. Д. Ушинський, В. А. Сухомлинський. К. Д. Ушинський вважав, що при правильній організації виховання і навчання дітей у сім'ї та навчальних закладах, вдається уникнути питання про покарання тощо.

Неоціненний внесок для розуміння теоретичної та практичної частини виховання в родині зробили видатні педагоги К. Ушинський, С. Шацький, Я. Коменський, М. Шелгунов, П. Лесгафт, В. Сухомлинський та ін. Сім'ю як цілісну систему вивчали В. Мясіщев, В. Сатир, Е. Ейдемільер, В. Юстіцкіс, Л. Виготський, К. Вітакер, В. Мініяров та ін. Дослідження ролі емоцій у психічному житті дитини знаходимо у працях П. Гальперіна. О. Леонтєва, С. Рубінштейна, А. Валлона, В. Вілюнас, В. Вундта та інші. І лише окремі праці торкаються питання особливостей виховання дитини з порушеннями та затримкою психічного розвитку: РАС (розлад аутистичного спектру), СДУГ (синдромом дефіциту уважності та гіперактивності), синдром Дауна тощо.

Відомо, що індивідуально-психологічні особливості дитини впливають на характер виховного процесу: батьки дітей з хворобою повинні приділяти більше уваги та зусиль задля соціалізації й безпеки свого чада, оскільки дитина по-іншому сприймає інформацію і реагує на подразники тощо.

Мета дослідження: вивчити особливості соціально-емоційного розвитку дошкільнят, які формуються під впливом певного типу виховання.

Об'єкт дослідження: соціально-емоційний розвиток дошкільнят.

Предмет дослідження: сімейні чинники соціально-емоційного розвитку дошкільнят з типовим та атиповим розвитком.

Гіпотеза дослідження: дитячо-батьківські стосунки (стиль виховання в сім'ї) впливають на соціально-емоційний розвиток дошкільнят з затримкою розвитку та без.

Відповідно до мети було сформовані наступні **завдання:**

1. Здійснити теоретичний аналіз психологічних особливостей соціально-емоційного розвитку дошкільнят та стилів виховання.
2. Підібрати психодіагностичний інструментації згідно мети дослідження та провести дослідження на вибірці дошкільнят з типовим та атиповим розвитком.
3. Дослідити соціально-емоційний розвиток дошкільнят, а саме їхні морально-етичні норми та чутливість до покарань та заохочень.
4. Проаналізувати отримані емпіричні дані щодо впливу типів виховання дошкільнят на їхній соціально-емоційний розвиток та на основі результатів розробити рекомендації практичного змісту.

Методи дослідження: у дослідженні було використано систему загальнонаукових методів дослідження:

- теоретичні: аналіз, узагальнення, систематизація та інтерпретація наукових джерел з проблем дослідження соціально-емоційного розвитку дошкільнят, вплив дитячо-батьківських стосунків на особливості розвитку дошкільнят з затримкою розвитку та без.

- емпіричні, а саме методики діагностики: графічна методика «Кактус» М.А. Панфілова для психодіагностики емоційної сфери, методика «Закінчи історію» для вивчення морального розвитку, а також опитувальник для виявлення чутливості до покарання і винагороди у дітей, опитувальник батьківського ставлення.
- математично-статистичні: знаходження середніх величин, U-критерій Манна Уїтні, коефіцієнт кореляції Пірсона.
- Дані оброблені з використанням статистичного пакету SPSS.

Емпірична база дослідження: У дослідженні взяло участь 30 дітей з атипичним розвитком (РАС, ФНМ, Синдром Дауна, СДУГ) та 30 дітей з нормальним розвитком (10 з яких мають ФФНМ) та 60 батьків. Таким чином, отримано 4 вибірки нормальних метричних величин. Кожному досліджуваному першої і другої групи вибірки (діти дошкільного віку) поставлені у відповідність батьки з третьої та четвертої групи вибірки.

Наукова новизна та теоретична значущість роботи полягає в тому, що:

- виявлено, що специфіка соціально-емоційного розвитку дитини обумовлена як дитячо-батьківськими стосунками, так й індивідуально-психологічними особливостями дітей.

- батьки віддають перевагу інтегральному емоційному ставленню до дитини. З одного боку вони поважають і люблять свою дитину, з іншого боку вони не довіряють дитині і відчують злість та смуток за її вчинки. У батьків дітей з атипичним розвитком присутня думка, що їх дитина маленька і відкрита для поганої поведінки, вчинків, тому потребує більшого контролю і опіки.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання для подальшого дослідження ефективних методів виховання дітей дошкільного віку. Дані результати можуть показати напрямок для практичних психологів та педагогів у роботі з дітьми, які мають затримку розвитку.

Надійність та достовірність результатів дослідження забезпечує репрезентативна вибірка, що збалансована за основними соціально-демографічними характеристиками і є достатньою для статистичного аналізу; сполученням кількісного і якісного аналізів отримання результатів; використанням коректно дібраного блоку методик емпіричного дослідження та подальшої математичної обробки даних; відповідністю методології та інструментарію дослідження завданням та меті роботи.

Структура роботи. Дипломна робота складається із вступу; трьох розділів із висновками до кожного із них; загальних висновків; списку використаних джерел, що налічує 63 найменування (із них 9 іноземною мовою). Основний обсяг курсової роботи викладено на 59 сторінках. Робота містить 8 рисунків та 6 таблиць.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕМОЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Теоретичні засади вивчення емоційної сфери дітей у вітчизняній та зарубіжній психології

Емоція (від лат. *Emoveo* - вражаю, хвилюю) - особливий клас психічних процесів і станів, що відображаються у формі досвіду, це початкова оцінка навколишніх явищ та ситуацій [43, с 423].

Поняття «емоції» детально вивчали вітчизняні та зарубіжні дослідники, що сприяло виникненню різних підходів у вивченні емоційної сфери людини. Перший, хто зацікавився емоційним феноменом, був Ч. Дарвін. Порівнюючи емоційні прояви у людей і тварин, він зробив висновок про те, що виразні рухи людини, пов'язані з емоціями, є значущими для еволюції і являють собою рудименти (залишки) раніше доцільних реакцій, вироблених в ході боротьби за існування [54].

Американський психолог У. Джемс і датський анатом К. Г. Ланге незалежно один від одного висунули периферичну теорію, засновану на парадоксальній ідеї про те, що емоції є результат фізіологічних змін в різних системах. Сенс цього твердження полягає в тому, що довільна зміна міміки і пози призводить до мимовільної появи відповідної емоції, тобто, наприклад, зображення гніву призводить до того, що людина починає дійсно переживати це почуття [53].

П. К. Анохін розглядав емоції як пристосувальний фактор в житті тваринного світу. Емоції важливі для закріплення і стабілізації раціональної поведінки тварин і людини. Позитивні емоції, що виникають при досягненні мети, запам'ятовуються і при відповідній ситуації можуть вилучатись з пам'яті для отримання такого ж корисного результату. Негативні емоції, навпаки, застерігають від повторного здійснення помилок [3].

Незвичне припущення щодо виникнення емоцій висунув П. В. Симонов. Гіпотеза дослідника складається з ствердження, що емоції з'являються внаслідок нестачі або надлишку інформації, необхідної для задоволення потреб. Наприклад, емоція страху розвивається при нестачі відомостей, необхідних для захисту [27, с. 139].

Багатство емоційних станів, їх виявлення детермінуються особливостями людини та соціальними чинниками.

У психологічній науці емоції проаналізовані в різних аспектах: 1) в особистісному розвитку (Л.С. Виготський, В.Н. Вилюнас, Б.І. Додонов та ін.); 2) в поведінці (А. В. Запорожець, К. Ізард, Ж. Піаже); 3) в діяльності (А.Н. Леонт'єв, Д.Б. Ельконін та ін.). У роботах С.Л. Рубінштейна, А. Н. Леонт'єва, Г.М. Ципіна було відзначено, що емоції з віком починають передбачати дії дітей, збільшується роль значної частини активності дітей. Діяльність дошкільнят обумовлена емоційними переживаннями, які викликають його подальший розвиток.

С. Л. Рубінштейн розглядав емоції в якості переживань подій і відношень. Психолог писав: «Почуття висловлюють у формі переживання відносини суб'єкта до оточенню, до того, що він пізнає і робить» [23, с. 167].

Згідно до думки вітчизняного психолога П. М. Якобсона, емоції – це форма активного відношення людини до оточуючого світу [32, с. 307]. П.М. Якобсон разом з Г.А. Фортунатов характеризують емоційні процеси, як «відображення в мозку людини її реальних відносин, тобто відносин суб'єкта потреби до значимих для нього об'єктів» [32, с. 298].

Л.М. Веккер вважає, що емоційні процеси - це безпосереднє відображення людини до дійсності. Психолог пропонує двокомпонентну формулу емоцій, яка буде містити когнітивний і суб'єктивні компоненти. Суб'єктивний компонент - відображення стану суб'єкта-носія психіки, когнітивний компонент - психічне відображення об'єкта емоції, яке здійснюється інтелектом. Отже, по Л.М. Веккер «... по-перше, емоція, як відображення відношення суб'єкта до об'єкта ... По-друге, емоція, як

безпосереднє психічне відображення ставлення суб'єкта до об'єкта ... »[11, с. 46].

Вивчивши наукову літературу з даної проблеми, можна зробити наступний висновок: розвиток емоційної сфери людини проявляється в зростанні здатності організму до саморегуляції емоційних станів, в накопиченні вербальних і невербальних виразів емоцій, в збагаченні емоційного досвіду і словника дитини, в появі нових соціальних емоцій, в умінні розрізняти і диференціювати емоційні стани інших людей. Так, наприклад, на думку К. Изарда і Д. Гельм, емоційний розвиток дітей має три аспекти: осмислення, вираження і регуляція емоцій [18, с. 84].

В межах діяльнісного підходу дослідники стверджують, що рівень емоційного розвитку відбувається шляхом новоутворень. Кожен віковий період створює умови для послідовного виникнення і функціонування емоційних новоутворень [45, с 134].

В процесі розвитку дитини загальна структура поведінки зазнає змін: з'являється нові форми співпереживання, змінюється місце емоцій в діяльності [18, с. 132].

Дошкільний вік вважається одним з найважливіших етапів життя дитини, який суттєво визначає все його подальший розвиток.

У дошкільному віці формується «емоційне передбачення». А. В. Запорожець описує дане утворення, як емоційний образ, що виникає перед скоєною дією. В емоційному образі відображається результат та оцінка дії дорослими [28].

Суттєві зміни в емоційній сфері А. Н. Леоньєв пов'язує з появою мотивів, що мають суспільне значення [17]. Л.І. Божович [10] говорить про те, що дитина засвоює моральні правила і норми поведінки в дошкільному віці. Спочатку дитина виконує необхідні норми поведінки заради схвалення дорослих. Позитивні реакції дорослих на «правильні вчинки» приносять позитивні емоції дітям, тим самим формуючи норми, які переходять в необхідність. Відчуття обов'язку змушує дитину стикатися з новими

конфліктними переживаннями: задоволення або сором при погани чи хороших діях. Старші дошкільники здатні відмовитися від звабливої цілі або заняття заради моральних уявлень.

Емоційне реагування може бути різним, якщо дитина займає позицію спостерігача і залежить від власного ставлення до себе. Наприклад, малюк, що не вірить в свої сили, буде заздрити успіхам інших дітей тощо.

В ранньому та дошкільному віці малеча емоційно залежна від дорослих. В роботах Т. А. Даниліни підкреслюється взаємозалежність емоційного самопочуття дитини від реакцій дорослих на їх успіх та невдачі. Турботливе, ніжне відношення до дитини сприяє нормальному розвитку особистості дитини. Довіра до навколишнього світу та дорослих формується саме за рахунок батьківського ставлення. Зневажливе ставлення призводить до зниження соціальної активності дитини, вона стає невпевненою у собі, що виражається в плаксивості, агресії до однолітків [16].

Спілкування з однолітками викликає більше емоцій ніж з дорослими, сприяє розширенню діапазону комунікативних дій: брехня, жалість, відстоювання власної думки, суперечки.

Емоційна компетентність дитини 4-6 років містить наступні показники:

- Дитина здатна визначити емоційний стан співрозмовника, передбачити можливі емоції людей від певних вчинків. В деяких випадках зв'язок поведінки людей і їх емоційний стан.
- Виникнення співчуття та бажання втішити сумну людину. Дитина проявляє ініціативу допомогти, може залучити інших для підтримки розчарованого співрозмовника.
- Дитина ідентифікує свої переживання.
- Дитина володіє власними емоціями. Вона здатна стримувати злість, фізичні дії(агресію, плач). Також вона здатна запобігати негативним емоціям опонента [42].

В період старшого дошкільного віку дитина активно залучена в почуття та емоції інших, що може диференціювати за мімікою, інтонаціями.

Малюк без надмірних зусиль визначає настрій музичних творів, картин тощо. Дитяча думка про емоційний стан та переживання герої літературних творів трансформується в причинно-наслідковий зв'язок. Розуміння власних переживань трансформується в мовну форму [41].

Наукові праці І. Ю. Кулагіной, В.Н. М'ясіщева, Д.Б. Ельконін в сфері розвитку дітей показали, що емоційно-особистісні труднощі дітей в значній мірі обумовлені сімейним вихованням.

Дослідження психологічних механізмів формування гуманізму в дитини в умовах сімейного виховання показало, що соціальний і емоційний розвиток охоплює такі фактори, як: взаємини батьки-діти, морально-психологічний клімат в сім'ї, батьківські позиції батька і матері, а також її співвідношення. Ідентифікація дитини з батьками на основі емоційного зв'язку припускає засвоєння дитиною особистісних якостей батьків, їхні соціальні установки у спілкуванні з іншими людьми [24].

Негативними чинниками для емоційного розвитку дитини є деякі типи батьківського ставлення: емоційне відчуження, гіперопіка, і опіка за принципом подвійного зв'язку. Найбільш травматичним для дитячої афективної сфери є відштовхування. Суворість вимог щодо поведінки дитини, емоційне відштовхування, стереотипи виховання призводять до формування у дитини почуття неповноцінності, залежності від оцінок довколишніх, ворожість стосовно навколишнього світу, егоцентризму. Крайнім проявом відштовхування дитини з боку батьків є утворення неврозів за А. Захаровим [19].

Надлишковий контроль, використання суворої дисципліни з боку матері або батька є патогенними факторами. Материнська гіперопіка, насамперед, виконує компенсаторну функцію: матір задовольняє потребу у визнанні й зменшує страх самотності. Надмірна опіка властива тривожним батькам, які з часом все більше перешкоджають розвитку самостійності.

Інші прояви підвищеного контролю такі, як осудження, фізичні покарання, погрози обумовлені нездоровими взаєминами в сім'ї та

особливостями характеру батьків. Надмірна опіка та контроль більш притаманні інтровертованим батькам, що мають захисно-реактивний характер.

Структура «сім'я-дитина» реалізуються на різних рівнях та аспектах взаємин. Відповідно до оцінки психологічних процесів в даній структурі, А.Бодалев, В. Столін виокремили три орієнтації: 1) акцент робиться на міжособистісні аспекти сімейної взаємодії, на характеристики її членів; 2) акцентуються установки на стосунки членів сім'ї між собою; 3) підкреслюється важливість особистісних змінних (мотивів, потреб, самосвідомості) [9].

Відсутність батьків призводить до негативних наслідків. Дитина, яка з народження позбавлена батьківської турботи та перебуває в умовах материнської депривації набуває особливий тип особистості («беземоційний характер»), за Дж. Боулбі. Узагальнений портрет даного типу особистості наступний: інтелектуальне відставання, в'ялість емоційних реакцій, невпевненість, невміння вибудувувати значимі відносини з іншими людьми, агресивність. Діти, що мали матір, але по деяких причин втратили її, розвиваються по невротичному типу, тобто виникають різні механізми психічного захисту [7, с.18]. Проведені дослідження А. Х. Пашиной і Е. П. Рязанової свідчать про наявність катастрофічного утворення якісного забарвлення емоційної сфери. Діти-сироти гірше розпізнають емоції ніж діти, що перебувають під опікою батьків, також для них характерна висока особистісна тривога і низький рівень емпатії [37, с. 21]. Дефіцит спілкування призводить до проблем в розвитку емоційної сфери: зменшення кількості емоцій, бідність переживання.

Вихованці інтернатів менш здатні чітко розрізняти емоції дорослих, у них спостерігається затримка диференціації позитивних і негативних емоційних впливів. Наслідком слабкої чутливості до відношення дорослого є сповільнений розвиток пізнавальної діяльності дітей, оволодіння предметними маніпуляціями [37, с. 22]. Дана категорія дітей проявляє такі

емоційні комплекси, як відчуття тривоги, відчуття самотності, неприйняття навколишнього, потребу в відчутті захисту, стабільності [12, с. 164].

Однією з характеристик особистості дітей-сиріт є агресивна установка. У зв'язку з відсутністю теплоти, діти не здатні в повній мірі встановлювати конструктивні, емоційно адекватні стосунки з іншими [36, с.23]. Будь-які дії оточуючих сприймаються вороже і стають приводом для конфлікту. Агресивні прояви перетворюють міжособистісні відносини на короткочасні й формальні.

Вивчення емоційного розвитку особистості є також актуальною темою сьогодення. Психологи звертають увагу на зміни в суспільстві і в сім'ї, які відображаються на дітях.

О. А. Белобрикіна, провівши анкетування батьків дітей дошкільного віку, виявила що в 52% випадків матері мали завуальоване амбівалентне ставлення до чада. Сприймання дитини, як перепони спостерігалось у 30% матерів і у 36% батьків. Отримані дані показують, залежність проявів у дитини психосоматичних симптомів від проявів любові і амбівалентного відношення. Результати аналізу батьківського твору свідчать, що 81% батьків не проявляють зацікавленості до своєї дитини. В 50% сімей присутня неповага і неприйняття особистості дитини.

Дане дослідження свідчить: негативні тенденції в емоційному розвитку дитини безпосередньо пов'язані з несприятливим фоном взаємин в діаді «батько - дитина» [5].

Моральні цінності – це також складне структурне утворення емоційної сфери. Головним чинником формування моральних цінностей дитини є батьки.

Потреба у спілкуванні з дорослими у дитини формується з перших місяців життя. Спочатку дорослий є ініціатором контакту, згодом, з появою комплексу «пожвавлення» ініціатива переходить до дитини.

У процесі пізнавального спілкування дитина формує уявлення і знання про явища оточуючого світу, що перебувають за межами її поля зору.

Розвиваються розумові якості: критичність, допитливість. Під час особистісного спілкування дитина задовольняє свою потребу у повазі, визнанні дорослого, у підтримці і схваленні власної поведінки. Якщо дитина впевнена, що дорослий справедливий і позитивно до неї ставиться, вона спокійно вислуховує його зауваження і побажання щодо своїх знань, умінь, активно реагує на них, прагне відповідно скоригувати свою поведінку чи дії [40, с. 226].

Одним із перших дослідників, хто приділив увагу детальному вивченню моральної свідомості був Ж. Піаже. Він сформував теорію відповідно до якої розвиток моральних суджень дітей 4-6 років знаходиться на стадії «морального реалізму». В даному випадку головним орієнтиром оцінки вчинків людей є результати вчинків, а не мотиви.

Розглядаючи моральні уявлення, знання та судження дітей, Ж. Піаже виділив дві стадії процесу розвитку моральної свідомості дітей: 1) об'єктивна мораль, 2) суб'єктивна мораль. Для дошкільників і молодших школярів характерна об'єктивна мораль. Об'єктивна мораль - надання дитиною аморальної оцінки тому вчинку, який має найбільші об'єктивні наслідки, та зневажання мотивів і намірів, що передують даному вчинку [38].

Імпульсивна поведінка дітей дошкільного віку викликана доопераційним мисленням. Мисленням дошкільника властивий егоцентризм – неможливість відійти від своєї точки зору. Здатність змінювати власну точку зору, порівнювати її з іншими свідчить про появу децентрації мислення. В дошкільному віці формуються уявлення про добро та зло, про норми соціально схвалюваної поведінки, визначають вчинки дитини та характер її взаємодії з оточуючими.

М. Боришевський, Є. Субботський та інші стверджували, що у старших дошкільнят розвиваються оцінні еталони. Спостерігається прагнення малят надати етичну оцінку вчинкам оточуючих. На думку Л. Божович, наприкінці старшого дошкільного віку діти вміють правильно оцінити ситуацію і віднайти адекватну лінію поведінки [10, с. 243].

У старшому дошкільному віці дитина регулює конфлікт між відчуттям сорому та гордості. Вона намагається дотримуватися відомих правил поведінки задля збереження позитивної самооцінки. На думку В. Пікож даний конфлікт стає причиною виникнення совісті(внутрішньої етичної інстанції) [39, с. 256].

Прагнення слідувати нормам поведінки спричиняє розвиток почуття обов'язку, що трансформується в категорію «потрібно».

Засвоєнні норми дитиною знаходять відображення в її поведінці, але реальність може бути інакшою. У 5-6 років починає формуватися довільна поведінка тому існує невідповідність між знанням про мораль і реальною поведінкою.

1.2. Вплив дитячо-батьківських стосунків на розвиток емоційної сфери дітей з атиповим розвитком

Особливості дітей також обумовлюють специфіку батьківського ставлення.

В психоаналітичному напрямку увагу приділяють умовам успішного соціального і психічного розвитку дитини. Віддалення дитини від батьків є необхідною складовою адаптації. Про це пише Е. Еріксон і сучасні дослідники батьківського ставлення (Е.О. Смірнова, М.В. Соколова, 2005; І.А. Аликин, Н.В. Лук'янченко, 2012 і ін.) [2, 49]. Отримані результати вказують на те, що батьківське ставлення мінливе і залежить від віку дитини.

Існує різниця між материнським і батьківським відношенням до дитини. Е. Фромм розкрив суттєву різницю між «прив'язаністю до матері» і «прив'язаністю до батька», що викликана батьківською любов'ю. Психолог описував материнську любов, як безумовну, що існує завжди. Для досягнення батьківської любові потрібно докласти зусиль, виконати бажання батька тощо [51].

Е. О. Смірнова і М. В. Соколова підкреслюють дуалістичність батьківського відношення. Автори пишуть: «Батьківські ставлення включає ... безумовне прийняття і об'єктивну оцінку дитини» [49].

Інші представники психологічної науки, К. Н. Білогай і І. С. Морозова приділяють особливу увагу оціночному компоненту батьківського ставлення. Батьки не лише реагують на дитину, але й розуміють свою роль у виховному процесі.

К. Н. Білогай і І. С. Морозова визначають батьківське ставлення як «вибірковий в емоційному і оціночному плані зв'язок батька з дитиною, що виражається в діях, реакціях і переживаннях» [6].

Розуміння батьківського ставлення в працях засновника індивідуальної психології А. Адлера є подібним до сучасних уявлень. Структура «батько-дитина» – це співробітництво батьків і дитини, де кожен має відповідальність за акт взаємодії. Австрійський психіатр одним із перших виявив зв'язок між типом батьківського ставлення і наявністю порушення психічного розвитку дитини [13].

Батьківське ставлення до дитини є багатофакторною структурою, що обумовлюється особистостями батьків, традиціями і культурою, умовами раннього контакту з дітьми, індивідуально-психологічними особливостями дитини. Розлад аутистичного спектру, затримка психічного розвитку, затримка мовлення, синдром дефіциту уваги та гіперактивності визначають специфіку батьківського ставлення.

В міжнародній класифікації хвороб, для РАС характерними рисами є наявність якісних відхилень в соціальній взаємодії та обмежені, стереотипні, повторювальні дії, інтереси [30].

Нездатність встановлювати афективні контакти у дитини з аутизмом визнається вродженою. Детально описують труднощі в емоційних контактах О.С. Нікольська, М.М. Ліблінг, Е.Р.Баєнська, І. А. Костін та інші. Автори вказують на різні форми проблем у дітей: нерозуміння почуттів та намірів інших людей, низький рівень співпереживання, байдужість до людей,

гіперчутливість, виникнення роздратованості при погляді, голосі чи дотику [17].

В розлад аутистичного спектру включений синдром Аспергера. Люди, що мають даний розлад, схожі на «маленьких професорів» і у них є схильність до інтелектуалізації. Їх рухи незграбні і вони мають вузьке коло інтересів [8, 14, 46, 57, 60].

Синдром Ретта був описаний в 1966 році [60]. Перший відомий випадок синдрому Ретта є історія про жінку з незвичайним типом розвитку. Вони народилися без порушень. Після перших місяців життя спостерігалось сповільнення росту голови і втрата набутих навиків. Згодом вони втрачають здатність ціленаправлено рухати руками, не проявляють уваги до інших людей. Поруч з фізичними симптомами, у осіб з синдромом Ретта присутнє тяжке розумове відставання [8, 14].

Трапляються випадки, коли у дитини присутні окремі ознаки вище згаданих розладів. Відповідно, такі діти отримують діагноз - атипічний аутизм. У дитини одночасно можуть діагностувати порушення в соціальній сфері, проблеми в комунікації, грі, поведінці та обмеженість, монотонність, наявність стереотипів [30, 14].

Таким чином, загальним для захворювань досліджуваної групи розладів є порушення комунікації та соціальної взаємодії, що, за визначенням К.С. Лебединської, призводить до порушень психічного розвитку дитини і адаптації в соціальному середовищі [44]. Дитина не прагне до встановлення міжособистісного контакту і не грає з однолітками, він агресивний і одночасно багато чого боїться, не використовує функціональне призначення предметів, його поведінка стереотипно і одноманітно [25, 44, 46, 34, 58].

Діти з розладом аутистичного спектру частіше за все не проявляють емоційної реакції на присутність або відсутність близьких людей. В ранньому віці у них спостерігається затримка впізнання матері [44]. Зустрічаються два типи розвитку дітей: відсутність реакції на матір та хвилювання під час відсутності матері. На думку Н.В. Коробенка, такі

відмінні типи реагуванні пов'язані зі зміною емоційної байдужості на прив'язаність, «злиття» з мамою.

Аутична дитина не проявляє зацікавленості в грі з однолітками, не засвоює засвоює, що спричиняє ізолюваність. Діти з аутистичним спектром розвитку прагнуть до постійності у оточенні і негативно реагують на будь-яку зміну [34].

Батьків хвилює специфіка мовленнєвого розвитку і нездатність дитини розуміти емоційний стан іншого. Негативні емоції, зображені на обличчі близької людини, можуть викликати посмішку у аутистичної дитини, що свідчить про неадекватний тип реакції і є результатом зниженої можливості до співпереживання та емпатії [46, 57].

У дитини з аутистичним спектром розладу знижене відчуття самозбереження: дитина може пригати з високих предметів, вибігати на дорогу [23.1]. Подібна поведінка викликає емоційне напруження, тривогу у батьків.

Батькам аутистичної дитини важко усвідомити наявність діагнозу. Для них характерний стан відчаю, безвихідності. Згідно з роботами В.В. Лебединського, для даного розладу характерна асинхронія розвитку [25]. Одночасно спостерігається загальна затримка розвитку дитини і пришвидшений розвиток окремих психічних функцій, що призводить до амбівалентності образу дитини у батьків. Поширеним явищем є неточність і невизначеність діагнозу, різні спеціалісти можуть прогнозувати різні варіанти подальшого розвитку дитини [52].

А. Г. Московкіна і Е.М. Мастюкова пишуть, що у них часто присутня тривога і низька самооцінка у зв'язку з сумнівами щодо своєї причетності до вродженого розладу дитини. Вони розгублені і відмовляються від власних інтересів заради потреб дитини [29, 57].

Ще одним важливим фактором, що визначає тип взаємовідношення в сім'ї, є характер функціонування сім'ї в соціальному середовищі та розуміння з боку інших [58, 59]. Суспільство недостатньо обізнане щодо

дітей аутистичного спектру розладу, тому воно негативно ставиться до непередбачуваної поведінки дитини і вбачає в цьому результат «неправильного» батьківського виховання. Це створює стресову ситуацію для батьків.

Н. А. Ковалевська і А. А. Нестерова під час дослідження виявили, що у матерів аутичних дітей частіше спостерігається емоціональне неприйняття дитини і відштовхування. У таких сім'ях більше контролюючих форм взаємодії, що може бути проявом тривоги батьків за соціальне становище дитини або ж зворотне - як спосіб вираження відштовхування, неприйняття і інших негативних почуттів до дитини [43]

Дослідники мають спільну думку: в сім'ї дітей з розладами аутистичного спектру частіше можна виявити емоційно негативне відношення до дитини, його неприйняття і гіперопіка [52, 55, 62].

Одні батьки звертають увагу на недоліки дитини. Вони не вірять в можливості, недооцінюють реальні досягнення. Для таких батьків властива підозрілість, обережність. Вони не помічають критику направлену на них [29, 31]. Батьки не відчують взаємності у відношеннях з дитиною [57]. Вони соромляться можливої поведінки дитини, тому уникають походів на дитячі свята і в громадські місця. Достатньо часто у них присутнє прагнення дистанціюватися від обов'язку виховання і є приховане емоційне відштовхування дитини.

Інші батьки можуть заперечувати поставлений діагноз і перебільшувати можливості дитини [29]. Деякі уявляють свою дитину хворобливою і нездатною подолати життєві труднощі. Вони намагаються уникати конфліктних ситуацій з дитиною, що зовні видається, як підвищена увага до розвитку.

В. І. Морозова вказує на порушення батьківського ставлення у всіх трьох варіантах відношень до дитини [29, 31].

Погляди про місце індивідуально-психологічних особливостей батьків в процесі формування батьківського ставлення містяться в роботах

відчизняних [17, 34] та зарубіжних дослідників [62, 63]. Відомо, що батьки і матері по-різному відносяться до дитини з РАС. Наявність афективного порушення у аутичної дитини спричиняє відсутність у нього позитивних емоцій у відповідь на турботу. Для одного з батьків, хто приділяє більше уваги дитині, характерні прояви тривоги, роздратування, депресії і емоційного вигорання. За даними дослідження матері дітей з РАС частіше мають низьку самооцінку, вони не задоволені своєю сімейною роллю [57, 59, 62].

Інший член родини, як правило батько, відчуває провину і розчарування. Вони переймаються ролями у сім'ї. Такі батьки або покидають сім'ю, або займаються фінансовим забезпеченням і менше приділяють уваги вихованню [21, 22, 55, 62].

Синдром дефіциту уваги та гіперактивності також обумовлює виникнення особливостей взаємодії батьків і дітей. Діти з СДУГ, за даними О. Григоренко, Т. Марютіної, Г. Моніна мають ряд специфічних особливостей: рухлива занепокоєність, імпульсивність, неможливість сконцентруватися.

Психологічним портретом дошкільника з СДУГ є: імпульсивність та підвищене відволікання, метушливість, неуважність; поведінка складається зі миттєвих необдуманих вчинків, мотивацією яких є нагальна реалізація ситуативної потреби; дії характеризуються швидкістю, активністю, різкістю, навіть нав'язливістю; така дитина часто переходить від однієї незакінченої дії до іншої; не може грати спокійно, вмішується в ігри інших дітей; здійснює небезпечні вчинки, не думаючи про наслідки [1; 2]. Зазвичай дитина з гіперактивною поведінкою починає виконувати завдання недослухавши до кінця, а через проміжок часу зіштовхується з тим, що не знає що треба робити, та все одно, продовжує здійснювати безцільні дії.

Найбільш типовими зверненнями батьків дошкільника з СДУГ до психолога є: вибір правильного стилю виховання та взаємодії з дитиною зі СДУГ, гармонізація дитячо-батьківських відносин, питання про особливості

розвитку, проблеми дисципліни, методи впливу та прийняття власної дитини з її особливостями. Психологи рекомендують притримуватися наступних правил: 1) виявляти твердість і послідовність до дитини; 2) контролювати поведінку дитини, не нав'язуючи їй жорстких правил; 3) уникати слів «ні» і «не можна»; 3) повторювати свої прохання тими самими словами багато разів.

Для дітей з СДУГ значну роль відіграє методика «позитивної моделі», яка полягає в постійному заохоченні бажаної поведінки й ігноруванні небажаної.

В даний час за статистикою ВОЗ, з діагнозом «синдром Дауна» народжується кожен 700-800-е немовля в світі. У повсякденному житті батьки дітей з синдромом Дауна відчувають труднощі при виборі виховних засобів впливу на своїх дітей, внутрішні психологічні проблеми, зумовлені народженням в сім'ї «сонячного» дитини. У зв'язку з цим можна виділити декілька типів стосунків у сім'ї, де діти мають проблеми в розвитку (синдром Дауна):

1. Батьки соромляться неповноцінності своєї дитини, не відвідують громадські місця. Дитина розвивається повільно, не відчуває себе спокійною і в безпеці, вона замикається в собі.

2. Батьки помилково вважають себе винними в стані дитини, наполягають на проведенні самих нерозумних методів «лікування», які тільки засмучують дитину, не приносять йому ніякої користі.

3. Батьки можуть поступово приходити до висновку про безнадійність стану дитини, «опускають руки», відмовляють в прояві до нього будь-яких знаків уваги, любові. У дитини з'являється негативізм, пригнічений настрій, невмотивоване упертість.

4. Не бажаючи примиритися з неповноцінністю дитяти, батьки перебільшують його можливості, не хочуть помічати недоліків, пред'являють до нього завищені вимоги. Постійний тиск робить дитину впертим і дратівливою, нервовим.

5. Батьки беруть дитину такою, якою вона є, не обмежують коло його спілкування. Дитина відчуває себе впевнено, щасливо, сприймаючи себе таким, як усі.

Отже, наявність відхилень в соціальній взаємодії, поведінці, спілкуванні, знижена можливість до ціленаправленої діяльності викликають специфічні стосунки у формуванні образу дитини і батьківських установок щодо виховання.

1.3. Заохочення та покарання, як основа виховного процесу

Тема «Заохочення і покарання» в психологічній науці представлена різними школами. Наприклад, А. Адлер, розглядаючи особливості людського характеру, казав: «більшість батьків скаржиться, що не може зрозуміти своїх дітей, і в той же час більшість дітей заявляє, що батьки їх не розуміють». Система заохочень має бути базисом, тому що, за словами А. Адлера, покарання породжує у дитини відчуття невноцінності [1 с. 7].

Систему покарань засуджували також представники гештальтпсихології. Під час свої спостережень, вони довели, що розвиток агресії, тривожності у дітей пов'язана з покаранням [6].

На противагу думці про позитивний вплив заохочення у сімейному вихованні, в роботі А. С. Співаковської відстоюється покарання, як основний і найефективніший метод впливу [50].

Система «Заохочення та покарання» містить різні аспекти, тому Гордін Л. Ю. виділив декілька видів:

- 1) заохочення та покарання, що пов'язане зі змінами в правах дітей;
- 2) заохочення та покарання, що пов'язане зі зміною в їх обов'язках;
- 3) заохочення та покарання, що пов'язане з моральними санкціями [15, с. 151].

Педагогіка дає наступне визначення заохоченню: «у вихованні заохочення – це метод, що стимулює розвиток дитини». Позитивне підкріплення володіє більш сильним ефектом, ніж покарання. Заохочення

сприяє формуванню відчуття власної гідності, відповідальності тощо [47, с. 174].

В той же час існує стала думка серед багатьох вчених про покарання, як необхідну міру у процесі виховання.

В психології доведено, що різні стилі виховання є результатом життєвого сценарію, що насаджується батьками і автоматизується. Часті конфлікти, втома, невпевненість, матеріальні проблеми знижують емоційний настрій батьків, що безпосередньо відображається на дітях. В пригніченому стані дорослі забувають про необхідність похвали, прояву щирої зацікавленості в діяльності дитини протягом дня. Це все травматично відображається на психіці малечі і псує якість спілкування з нею. Вміння підбадьорити дитину, похвалити є запорукою хорошої поведінки, мотивує її до усвідомлення правильності своєї поведінки, виробляє навички соціальної взаємодії. Покарання ж має бути справедливим і є припустимим в тому випадку, якщо дитина розуміє сенс покарання.

Біхевіористичний підхід, зокрема науковець Б. Скіннер заперечував усі пояснення поведінки через внутрішні спонукання, він говорив про поведінку, як продукт впливу зовнішнього середовища. Б. Скіннер вважав, що людську поведінку можна сформувати відповідно до попередньо заданої моделі. Головне поняття його концепції – підкріплення, що збільшує чи зменшує вірогідність повторення певного акту поведінки. Підкріплення посилює поведінку, воно може бути позитивне та негативне. Позитивне підкріплення у виховання дитини – це схвалення дорослими її дій. Необхідну форму поведінки підсилюють також за допомогою негативного підкріплення, наприклад, дитина виконує нудну роботу щоб уникнути невдоволення дорослих. Скіннер схиляється до використання негативного підкріплення для керування поведінкою.

Дослідник розділяє початкове та умовне підкріплення. До початкової форми підкріплення відносять їжу, воду, сильна спека. Умовне підкріплення – це початковий нейтральний стимул, який набуває силу завдяки поєднанню

з початковими формами підкріплення. Прикладами умовного підкріплення в сучасному суспільстві є знаки любові, уваги, гроші. Вигляд голки в руках лікаря –приклад негативного умовного підкріплення.

Скіннер підкреслює не тотожність понять позитивного підкріплення та нагороди, негативного підкріплення та покарання. Негативне підкріплення зменшує вираженість поведінки, покарання лиш пригнічує. Покарання зазвичай реалізується шляхом позбавлення позитивного підкріплення або задіяння негативного підкріплення(заборонна дитині користуватися гаджетом). Скіннер виступає проти покарань, так як вони вказують на те, що людина не повинна робити, але не надають альтернативи. З часом покарання входить в звичку і має короткочасний ефект. Тому Скіннер надає перевагу позитивному підкріпленню, що має тривалий вплив і не викликає негативних емоцій.

Альтернативою покаранню, на думку біхевіориста, є ігнорування небажаної поведінки. Це призводить до згасання поведінки, але потребує більше зусиль та часу. Тому варто не звертати уваги на погану поведінку і акцентувати увагу на хорошій, закріплюючи її [48].

З появою теорії соціального наuczіння, дослідники ставлять під сумнів можливість успішної соціалізації дитини без покарань. Дж. Аронфрід підкреслює: суспільство передає багато складних структур соціальної поведінки, але ці форми не завжди відповідають мотиваційним установкам дитини. Експеримент Аронфрида, в якому досліджуваним дітям пропонувалося вибрати одну з двох іграшок(привабливу і непривабливу) і описати їх, показав залежність дії від наслідку. Якщо дитина обирала привабливу іграшку то експериментатор сварив дитину, говорячи, що дана іграшка призначена для дітей старшого віку. В ході експерименту дослідник здійснював модифікації моменту подачі покарання: в першій групі «покарання» зупиняло дію вибору, в другій групі дітей сварили після того, як вони брали привабливу іграшку. Перша група дітей швидше почали проявляти бажаний вибір в порівнянні з другою групою. Аронфрід не

зупинився, він хотів вивчити формування внутрішнього контролю під час засуджування поведінки. Дослідник провів серію експериментів. Дитина заходила в кімнату, де на столі знову знаходилися два предмети: привабливий і менш красивий. Показавши ці предмети, дорослий покидає кімнату, у зв'язку з «випадковою, непередбаченою» необхідністю. Прихований прилад фіксував дії дитини в момент відсутності експериментатора. Виявилось, діти першої групи здійснювали менше маніпуляцій над привабливою іграшкою, ніж ті діти, які отримували покарання після здійсненої дії.

Аналізуючи свою роботу, Аронфрід висуває думку, що внутрішній контроль дітей над своєю поведінкою виникає в результаті формування умовнорефлекторного зв'язку між афективним станом(тривожність) і когнітивними уявленнями дії дитини. Час подачі покарання, як показала серія досліджень, є важливим. Якщо дитину карають перед самим початком акту дії, то пізнавальна дія в цей момент існує одночасно з фокусом тривожності, спричиненої покаранням. Найвища інтенсивність тривожності наявна в першому випадку, вона є мотивом придушення дії. Покарання в початковому пункті мобілізує тривогу, якої достатні для подальшого придушення дії, без впливу контролюючого дорослого.

Наступне покоління представників концепції соціального наuczіння звернули увагу феномену наuczіння через наслідування. Зорема, А. Бандура говорив, що багато аспектів людської поведінки формується на основі спостереження за поведінкою іншого. Дослідник вважав, що набуття нових реакцій на основі наслідування можливе без підкріплення, але необхідне для підсилення та збереження моделі [4]. А. Бандура і Р. Уолтере встановили ефективність візуального наuczіння(тренування при відсутності підкріплення) при засвоєнні нового соціального досвіду. За допомогою спостереження, в ролі наuczіння, можна регулювати і направляти поведінку дитини, надаючи йому авторитетний приклад для наслідування. Відомі

польові та лабораторні дослідження А. Бандури демонстрували силу прикладу.

Враховуючи ці зауваження, А. Бандура доповнює схему «стимул-реакція» новими конструкціями: увага дитини до моделі дії, вимоги до моделі (афективна насиченість, зрозумілість), сенсорна можливість, мотивація дитини. Таким чином дослідник визнає роль когнітивної регуляції поведінки. Спочатку, отримуючи приклад поведінки, у дитини формується «внутрішня модель поведінки». Коли виникають сприятливі умови, індивід відтворює раніше отриманий зразок поведінки.

Завдяки введенню в теорію соціального наuczіння когнітивних змінних можна пояснити неможливість формування деяких навиків за допомогою імітації, знижена здатність імітації у немовлят в порівнянні з дошкільниками тощо.

На думку американських психологів, залишаються невирішеними ряд питань пов'язаних з імітацією та наслідуванням.

Третє покоління американської теорії соціального наuczіння приділяло увагу соціальним інститутам, особливо структурі сім'ї, при аналізі розвитку поведінки дитини. Американський психолог У. Бронфенбренер, розглядаючи поняття «вікова сегрегація», визначав зміни в останні роки життя молодого покоління, дітей. Молоді люди не можуть знайти своє місце в житті, відчувають себе відірваними, ворожими. Вони прагнуть до самостійності, до створення власної справи, але часто не мають чіткого образу бажаної діяльності. Навіть факт знаходження і отримання власної справи не приносить задоволення. Цей феномен в американській психології носить назву «відчуження».

Головною умовою виникнення відчуження, за словами науковцями, криються в особливостях сучасного сімейного устрою. Бронфенбренер підкреслює значимість матері, яка сьогодні в більшості випадків працює. Розлучення стає нормою, що підвищує ризик повної відсутності участі батька у процесі виховання. Низький рівень життя також вносить свої корективи.

Психічні перенапруження трапляються і у заможних сім'ях, де доводиться відповідати завищеним стандартам тощо.

Становлення в професійній діяльності забирає не лише робочий час, але й спричиняє необхідність використання послуг нянь. Бронфенбреннер, аби підтвердити факт дефіциту спілкування дітей з батьками, провів анкетування, в ході якого виявилось, що батьки на спілкування зі своїми однорічними дітьми в середньому витрачають 15-20 хвилин в день. Результат записів татового голосу за допомогою мікрофона показали ще менший час: середнє число контактів в день - 2,7 рази, а їхня середня тривалість - 37,7 секунд.

Обставини, з якими стикається сучасна сім'я, заважають батькам повноцінно піклуватися про своїх дітей, бо батьки переймають про кар'єру, бо батьківські обов'язки не зустрічають визнання в навколишньому світі. Все це позначається на психічному розвитку дитини, зачіпає емоційну та мотиваційну сфери. В індивіда проявляються симптоми такі, як: неприязнь, байдужість, безвідповідальність, нездатність проявити максимум старанності і наполегливості у справах. Більш важкі прояви проявляються в погіршені здатності мислити, оперувати числами та поняттями.

Теорія соціального навчання та її модифікації розкривають умови пристосування дитини у світі, процес засвоєння норм сучасного суспільства.

Інші дослідники ретельно вивчали розвиток дитини в сім'ї як соціальній системі, де вони набувають певні ролі. М. Лорд і Н. Роллінг [61] виділяють 4 специфічні ролі: «козел відпущення», «мазунчик», «бєбі», «примиритель». Певна роль має свою специфічну функцію, що стабілізує стосунки в сім'ї.

Почесне місце родини в закладанні та розвитку просоціальної поведінки дитини є ще одним вагомим доказом значної ролі батьків при наданні морально-ціннісних орієнтирів своїм дітям. Дитина переймає альтруїстичну поведінку батьків стосовне себе самої та інших людей. На основі батьківської емпатії та співчуття до нещасних виникає альтруїстична

спрямованість. Зустріч з реальними життєвими ситуаціями, які вимагають співчуття, спонукають дитину використовувати набуту альтруїстичну форму поведінки. Делінквентна поведінка дитини зароджується тоді, коли батьки проявляють гіперопіку або повну байдужість до дитини, жорстокість, агресивне ставлення до неї. Не зважаючи на полярність демократичного і авторитарного ставлення батьків до дитини, в обох випадках застосовують виховні прийоми запобігання відхилення у поведінці.

О. Новікова виділяє наступний аспект формування особистості дитини у сім'ї: засвоєння дитиною стереотипи поведінки батьків і перенесення їх у доросле життя [35].

Висновки до розділу 1

Емоції – основа задовільного душевного стану дитини, її успішного спілкування. Дитина пізнає оточуючий світ і реагує на нього за допомогою емоцій. Тому необхідно розвивати емоційну сферу дитини з раннього віку, використовуючи ігрові та інші методи.

Період долучення до загально визнаних людських цінностей починається в дошкільному віці. Дитина вчиться пізнавати свої емоції, розуміти емоційний стан співрозмовника. Перші прояви співпереживання на даному етапі формують емпатію у дитини.

Сучасний світ змінює напрямок батьківського виховання: батьки частіше опікуються про інтелектуальний та фізичний розвиток дитини, в той же час нехтуючи емоційно-особистісним становленням, що призводить до проблем під час встановлення контакту з дорослими та однолітками. Технічний прогрес заміщує потребу в активному суспільному житті, що призводить до дефіциту спілкування.

На формування морально-ціннісних орієнтацій дитини впливає задоволеність дитини своїм становищем, що вона посідає у сімейному колективі, відчуття зацікавленості оточуючих до її смаків, інтересів,

особливостей характеру. Дитина постійно перебуває в необхідності турботи та уваги. Тісний зв'язок емоційних контактів близьких дорослих з дитиною та їх оцінне ставлення до неї впливає на її самооцінку.

У дослідженнях, що пов'язані з впливом сімейного виховання на формування особистості дитини, стосункам «батьки — діти» надається провідна роль у забезпеченні психічного здоров'я дітей, розвитку їхніх особистісних якостей, соціальної адаптації в шкільному колективі, засвоєння моральних норм, розвитку емпатії, емоційної чуйності. Також отримані результати психологічних досліджень підкреслюють вплив сімейного виховання на формування емоційної сфери і афективних проявів у соціальній поведінці дітей. Механізми психологічного впливу в контексті методів виховання є передусім емоційне ставлення батьків до свого чада, особливості контролю, способи подачі моральних норм у спілкуванні з дитиною, організація спільної діяльності з нею, аналізування та оцінювання вчинків дитини, стиль виховання у цілому.

Тепла, любляча атмосфера, загальне благополуччя у родині допомагають батькам, навіть мимоволі, навчити дитину найбільш адаптивним патернам поведінки, що проявляється в успішності її спілкування з однолітками й у її соціальній компетентності. Ставлення батьків до дітей, що відрізняється теплотою, розумінням, доброзичливістю, значним об'ємом спілкування, повагою їхньої незалежності й урахуванням думки дітей, сприяє формуванню високого рівня соціалізації, що включає володіння корисними навичками, формуванню високого ступеня незалежності, зрілості, упевненості в собі, активності, стриманості, допитливості, дружелюбності й уміння орієнтуватися в соціумі. Здатність дитини до встановлення міцних емоційних зв'язків як із близькими, так і з іншими людьми, а також уміння адекватно виражати свої емоції розвивається в атмосфері щирої батьківської любові, доброти, взаємного розуміння, визнання прав дитини.

Відзначено, що у сім'ях, у яких доброзичливе ставлення до дитини поєднується з турботою про інших членів родини, дитина навчається враховувати інтереси й потреби близьких людей, вникати в їхній емоційний стан.

Роль родини в формуванні емоційної сфери є безцінної. Прикладом даного твердження є особливості емоційної сфери у дітей-сиріт та у тих, хто має батьків. Для перших характерно одноманітність якісного забарвлення емоційної сфери, менша кількість емоцій, які є невиразними, високий рівень агресивності.

Отже, стиль спілкування в сім'ї впливає на емоційний стан та моральний розвиток дітей. Набувши статус матері або батька, людина не лише проявляє любов до дитини, але й закладає у ній свій характер, свої знання та егоїзм, безліч нерозв'язаних проблем тощо. В батьківській любові завжди присутні два учасники – дитини й батьки. Батьківська любов містить турботу, увагу, вимогливість та критичність, що допомагає зрозуміти дитині цінність власного «Я», сформувати адекватну самооцінку.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.2. Методика емпіричного дослідження

Виходячи з теоретичних засад дослідження, емпіричне дослідження має на меті аналіз особливостей соціально-емоційного розвитку дошкільнят, які формуються під впливом певного типу виховання.

У даному дослідженні нами використовуються наступні кількісні методи:

- Описова статистика - це статистичні методи обробки даних, їх систематизації, наочного уявлення у вигляді таблиць і графіків, а також кількісний опис даних за допомогою системи статистичних показників.

В описовому аналізі даних інформацію про досліджуваному явищі представляють в агрегованому вигляді. Для цього використовують три основних статистичних методів:

- табличний метод;
- графічний метод;
- розрахунок статистичних показників.

При описовому аналізі даних кількісну інформацію узагальнюють за допомогою графіків і системи статистичних показників: показників середнього рівня (середнє значення, мода, медіана), процентилей, показників варіації (розмах варіації, межквартільний розмах, дисперсія, стандартне відхилення, коефіцієнт варіації і ін.

- U-критерій Манна-Уїтні - непараметричний статистичний критерій, що використовується для оцінки різниці між двома вибірками за рівнем будь-якої ознаки, вимірної якісно. Дозволяє виявити відмінності в значенні параметра між малими вибірками.). Чим менше значення критерію, тим вірогідніше, що відмінності між значеннями параметра у вибірках достовірні.

- Кореляційний аналіз - кореляція (від лат. correlatio – співвідношення) – реально встановлений факт взаємозв'язку певного стану однієї змінної з певними значеннями іншої, коли зміна однієї з них супроводжується зміною другої. Кореляційний аналіз полягає у визначенні ступеня зв'язку між двома випадковими величинами X та Y. Кореляційним дослідженням називають пасивне дослідження, спрямоване на підтвердження або спростування гіпотези про статистичний зв'язок між двома або більше змінними і психологічний прогноз на основі визначених інтеркореляцій.

2.2. Процедура дослідження та опис вибірки

Дослідження проводилося на базі Дошкільного навчального закладу №640 міста Києва. В дослідженні брало участь 60 вихованців ДНЗ №640 та їх батьків.

Дані збиралися безпосередньо при контакті з дітьми з використанням проєктивних методик «Кактус» та «Закінчи історію». Батьки дошкільнят проходили опитувальники «Батьківське ставлення» та «Опитувальник чутливості до покарання та винагороди у дітей» самостійно, заповнюючи Google форми.

Для дослідження було сформовано 4 групи, з яких по дві залежні вибірки нормальних метричних величин. Кожному випробуваному першої і другої вибірки (дитина середнього та старшого дошкільного віку) поставлений в відповідність випробуваний з третьої і четвертої вибірки (мати). Кожна група складається з 30 осіб.

Перша група дітей складається з дітей дошкільного віку, які мають певну затримку розвитку. Серед них 3 дитини з фонетико-фонематичним недорозвитком мовлення, 23 дитини з розладами аутистичного спектру, 4 дитини, що мають синдром Дауна.

Друга група дітей – дошкільнята середнього та старшого дошкільного віку, що не мають затримки розвитку у всіх сферах.

Третя група складається з батьків дітей, які мають затримку розвитку.

Четверта група – це батьки дітей, що входять в другу групу і не мають затримки розвитку.

Проведення емпіричного дослідження складалося з наступних етапів:

1. Польовий етап – етап збору даних за допомогою анкетування та тестування:

- Вивчення особливостей емоційної сфери дітей з типовим та атиповим розвитком за допомогою графічної методики Панфілова М. А. «Кактус».

- Визначення рівня усвідомлення моральних норм у дітей дошкільного віку, використовуючи методику «Закінчи історію» в модифікації Р. Р. Калініної.

- Дослідження батьківського ставлення за допомогою опитувальника за методикою Століна В.В.

- Визначення рівня чутливості до покарання та заохочення дитини за допомогою «Опитувальника для виявлення чутливості до покарання і винагороди у дітей», в адаптації В. Б. Кузнецової, Є. Р. Слободської.

2. Обробка, аналіз та інтерпретація результатів дослідження.

2.3 Обґрунтування методик дослідження

1. Проективна методика «Кактус»

Один із способів дослідження емоційно-особистісної сфери дитини, виявлення наявності агресії, її направленості і інтенсивності. Проективна методика використовується при роботі з дітьми від 3-ох років. Автором даної методики є Панфілова М. А.

Для проведення діагностики потрібно мати аркуш паперу форматом А4, простий олівець, кольорові олівці. Після того, як дитина намалювала малюнок, їй задають питання, щоб покращити якість інтерпретації.

При інтерпретації проєктивної методики «Кактус» були виділені наступні досліджувані ознаки: агресивність, імпульсивність, егоцентризм або прагнення до лідерства, невпевненість у собі, демонстративність(відкритість), скритність, оптимізм, тривога, жіночність, екстравертованість або інтровертованість, наявність або відсутність прагнення до домашнього захистку, впевненість у собі.

2. Проєктивна методика «Закінчи історію»

Робота з моральними сюжетами спрямовує увагу дітей на розкриття ментально-когнітивної та емоційно-оцінної складової вчинків героїв. Дитина має визначити моральну підставу поведінки персонажів, висловити своє оціночне ставлення щодо вчинку.

Для вивчення морального розвитку дошкільнят використано методику «Закінчи історію», автором модифікації якої є Р.Р. Калиніна. Це проєктивна методика, що вивчає саме когнітивний компонент морального розвитку, тобто усвідомлення моральних норм, для дітей старше 3-ох років.

Моральний розвиток містить когнітивний, емоційний і поведінковий компонент. Кожний з 3-ох компонентів знаходить своє відображення в чотирьох незакінчених історіях, що потребують завершення.

Хід роботи: Психолог озвучує дітям незакінчені історії, в яких герої опиняються перед вибором того чи іншого вчинку, що мають моральний зміст. Залежно від вчинку, герої історії проявляють такі якості, як: доброту (альтруїзм) або егоїзм; щедрість або жадібність; працьовитість або лінь; правдивість або брехливість. Дані моральні поняття вибрані тому, що з ними дітей знайомлять в дошкільному віці і виконання цих моральних норм найчастіше від них вимагають.

Дослідження проводиться індивідуально. Для проведення цієї методики використовувалися чотири незакінчені історії, складені спеціально для дослідження.

3. Опитувальник Батьківського ставлення

Тест-опитувальник батьківського ставлення Століна В.В. представляє собою психодіагностичний інструмент, орієнтований на виявлення батьківського ставлення до дітей. Батьківське ставлення приймається як система різноманітних почуттів по відношенню до дитини, особливостей по вихованню і розумінню характеру і особистості дитини, його вчинків.

Структура тесту була побудована на основі математичного значення значущих факторів. В результаті факторизації даних було отримано 4 фактори: «прийняття-відштовхування», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха».

4. Методика виявлення чутливості до покарання та винагороди у дітей

Для діагностики чутливості до покарання і винагороди використовують опитувальник авторів Colder C. R., R. M. O'Connor. В даному дослідженні використовувалася адаптація В. Б. Кузнецовой, Е. Р. Слоботської. Це методика стандартизованого самозвіту, яку заповнюють батьки дітей віком від 4 до 18 років. Методика містить 33 ствердження, які відносяться до двох шкал.

Методика пройшла процедуру стандартизації, володіє змістовною валідністю, підтверджена його двохфакторна структура; встановлено, що шкали чутливості до покарання і чутливості до винагороди мають задовільною внутрішньої узгодженістю.

В основі опитувальника лежить теорія чутливості до підкріплення, розроблена Дж. Греєм і його учнями. Відповідно до неї існують три нейропсихологічні мотиваційні системи, що регулюють емоції і поведінку. Система поведінкового наближення реагує на стимули винагороди і

пов'язана з імпульсивністю; система боротьби / втечі / завмирання реагує на стимули покарання і пов'язана зі страхом; система гальмування поведінки відповідає на вирішення конфлікту між наближенням і униканням, будучи основою тривоги. Система гальмування поведінки / тривога розглядається так само, як чутливість до покарання, в той час як система поведінкового наближення / імпульсивність визначаються як чутливість до винагороди.

Шкала чутливості до покарання розроблена відповідно до поняття тривожності в теорії Дж. Грея і призначена для вимірювання індивідуальних відмінностей в гальмуванні поведінки в ситуаціях, що включають новизну або можливість неприємних наслідків, а також занепокоєння або когнітивні процеси, викликані загрозою покарання або невдачею. Шкала чутливості до винагороди створена для оцінки відмінностей в імпульсивності, особистісного властивості, відповідно до теорії Дж. Грея що лежить в основі системи поведінкового наближення. Вона включає питання, що стосуються соціальних подій, влади і пошуку нових відчуттів, тобто ситуації, в яких потрібно щось робити для отримання винагороди.

На початку обстеження психолог пропонує наступну інструкцію. «Наскільки ви згодні або не згодні з кожним твердженням щодо Вашої дитини? Використовуйте наступні варіанти відповідей, обводячи кружком відповідний: 1 - абсолютно не згоден, 2 - не згоден, 3 - ні згоден, ні не згоден, 4 - згоден, 5 - абсолютно згоден ».

Висновки до розділу 2

1. В дослідженні брали участь 120 осіб, з них 60 вихованців ДНЗ №640 та їх батьки. Вік дітей – від 5 до 7 років. Всі учасники були розподілені по групам за певними ознаками: діти, які мають затримку розвитку; діти без

затримки розвитку. Батьки дітей першої і другої групи також були розподілені на окремі вибірки відповідно.

2. Для виявлення наявності агресії, її направленості і інтенсивності використовувалася проєктивна методика Панфілова М. А. «Кактус». Дітям пропонувалося намалювати кактус таким, яким вони його уявляють. Дана методика доступна для дітей віком від трьох років. Агресивність проявлялася у вигляді колючок на малюнку. Характер розташування голок кактуса, їх щільність та довжина відображали направленість і інтенсивність агресії. Проєктивна методика «Кактус» дозволяє не лише виявити агресію, але й побачити наявність або відсутність бажання дитини в сімейному захистку, егоцентризм та бажання лідерства, екстравертованість або інтровертованість, жіночність, невпевненість у собі, демонстративність тощо. В ході використання даної методики варто ставити запитання дитині, які допоможуть зрозуміти особливості малюнку, той зміст, який досліджуваний вкладає в деталі.

3. Під час пошуку діагностичного інструментарію щодо вивчення моральної свідомості дошкільників, увага приділялася особливостям структури даного психічного феномену. У роботі використовувалася проєктивна методика «Закінчи історію», яка вивчає когнітивний аспект морального розвитку дитини. Дитині дошкільного віку пропонувалися 4 історії, щоб їх доповнити і проаналізувати свої відповіді. При аналізі, дітям потрібно надати вчинкам персонажів оцінки за трьома критеріями: правильність-неправильність вчинків персонажів, наявність – відсутність провини та віднесення їх до категорії “хороші – погані”.

На думку Р. Р. Калініной у дошкільному віці можна виокремити чотири рівні розвитку моральної свідомості.

На основі наявних досліджень з вікових особливостей розвитку моральної свідомості та самосвідомості встановлено, що упродовж дошкільного віку моральний розвиток має різнорівневий характер. У

кожному віковому періоді спостерігається як поєднання різних рівнів, так і перевага того чи іншого рівня розвитку основних компонентів моральності.

4. Досліджуючи чутливість до покарання і винагороди у дошкільнят, використовують опитувальник авторів Colder C. R., R. M. O'Connor. В даному дослідженні використовувалася адаптація В. Б. Кузнецовой, Е. Р. Слободської. Дана методика - самозвіту, яку заповнюють батьки дітей віком від 4 до 18 років. Опитувальник чутливості до покарання і винагороди у дітей може використовуватися для вивчення індивідуальної чутливості до підкріплення та покарання в діапазоні від дошкільного до старшого підліткового віку. Шкали чутливості до покарання і чутливості до винагороди характеризуються хорошою обґрунтованістю і надійністю.

5. Для діагностики батьківського ставлення до дітей використано тест-опитувальник. Батьківське ставлення – це прояви тих чи інших почуттів, по відношенню до дитини, під впливом яких формуються особливості виховання. Дорослі можуть ставитися до своїх дітей, як до майбутньої незалежної особистості, яка під час свого розвитку активно вивчає і взаємодіє зі світом у свій спосіб, або як до зовсім беззахисної істоти, яку потрібно оберігати, контролюючи дії тощо. В зв'язку з можливими варіантами ставлення батьків по відношенню до дітей, після проходження тесту-опитувальника дослідник підраховує бали і ділить їх між чотирма факторами: «прийняття-відштовхування», «кооперація», «симбіоз», «авторитарна гіперсоціалізація», «маленький невдаха».

Дані методики є стандартизовані та використанні в багатьох дослідженнях, часто використовуються в діагностиці, що дозволяє їх використовувати в даному дослідженні.

РОЗДІЛ 3. АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

3.1. Аналіз відмінностей соціально-емоційного розвитку у групах дітей з типовим та атиповим розвитком

В роботі були використанні декілька методик, що вивчали соціально-емоційну сферу дітей дошкільного віку. За допомогою графічної методики «Кактус» вдалося провести психодіагностику емоційної сфери дітей першої групи та другої групи, результати іншої методики «Закінчи історію» показують моральний розвиток двох вибірок. Наступний етап дослідження – порівняння першої та другої вибірки.

До першої групи входять діти з атиповим розвитком, в другій групі – діти з типовим розвитком.

Аналіз результатів по методикам у 1-ій групі

Результати рівня усвідомленості моральних норм дітей з затримкою розвитку свідчать про недостатню сформованість когнітивної складової даного психічного феномену. Переважна кількість дітей оцінювала вчинок, але оцінку не мотивувала і не змогла сформулювати моральні норми(36,7%) або називали моральну норму, правильно оцінювали поведінку героїв, але не мотивує свою оцінку(33,3%). Інші дошкільники не могли оцінити вчинок(20%). Всього лише 10% учасників першої групи змогли озвучити три аспекти: назвати моральну норму, правильно оцінити поведінку герої з точки зору моральної норми, мотивувати свою оцінку(таблиця 3.1).

Під час проходження методики діти надавали перевагу охарактеризувати персонажа, як доброго чи поганого, щоб пояснити його вчинок. Досліджувані першої групи коротко доповнювали історію, або відповідали: «Не знаю». Аналізуючи процес проходження методики «Закінчи історію» та отримані дані, можна зробити висновок про проблеми не лише з когнітивною, а й з емоційною складовою морального усвідомлення.

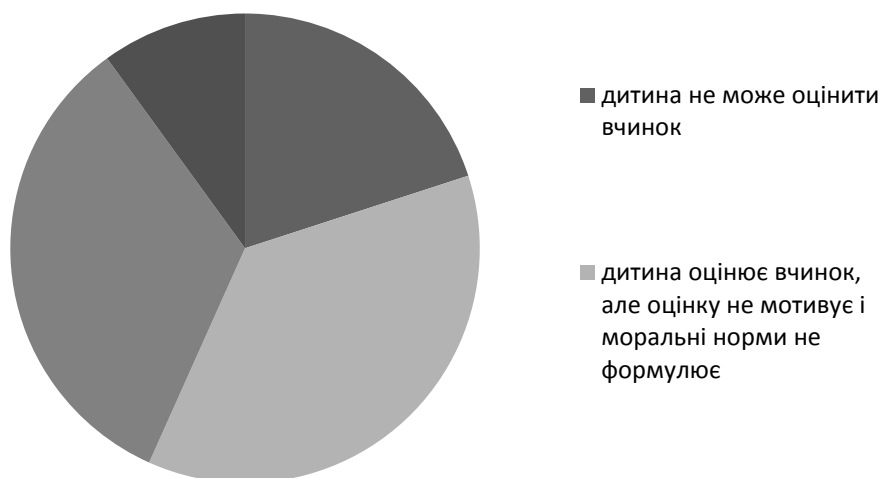

Рис. 3.1.1 Рівень усвідомлення моральних норм

Дітям першої групи характерний низький рівень агресивності. У відсотковому співвідношенні 46,7% дітей не мають агресивності, 36,7% дітей мають низький рівень агресивності, 10% - середній рівень, а 6,7% - високий рівень агресивності.

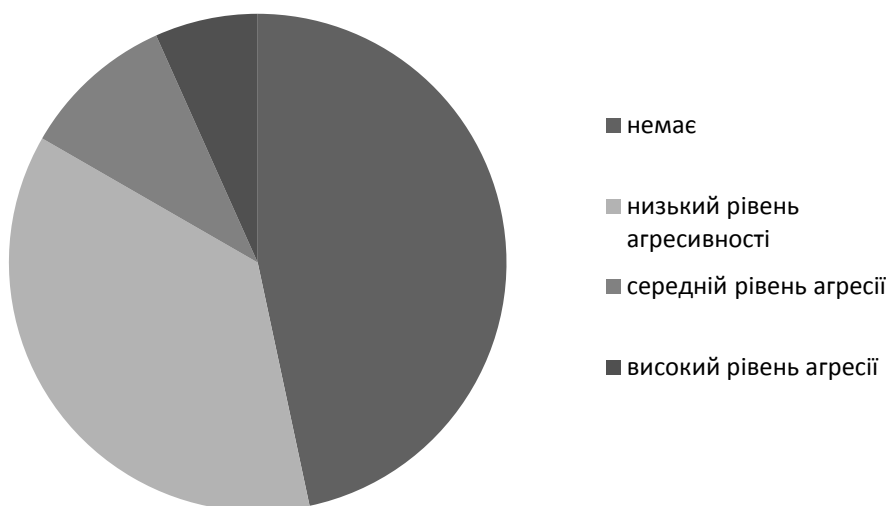

Рис. 3.1.2 Рівень агресії

Інші характеристики

Першій групі досліджуваних властива спрямованість реакції та діяльності на самих себе. У 66,7% досліджуваних інтровертований тип, 33,3% мають екстравертований тип.

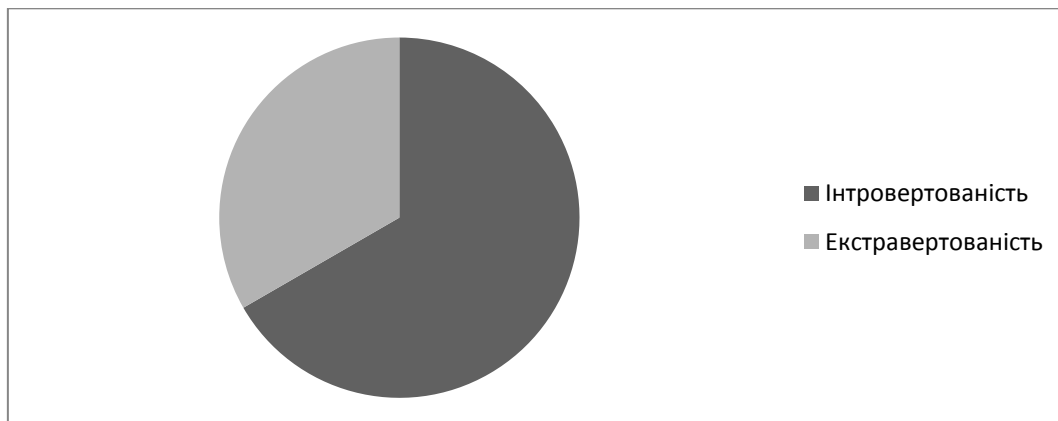

Рис. 3.1.3 Спрямованість

Для дітей дошкільного віку першої групи характерна імпульсивність (73,3%), егоцентризм (80%), демонстративність (60%), відсутність бажання сімейного захисту, впевненість у собі.

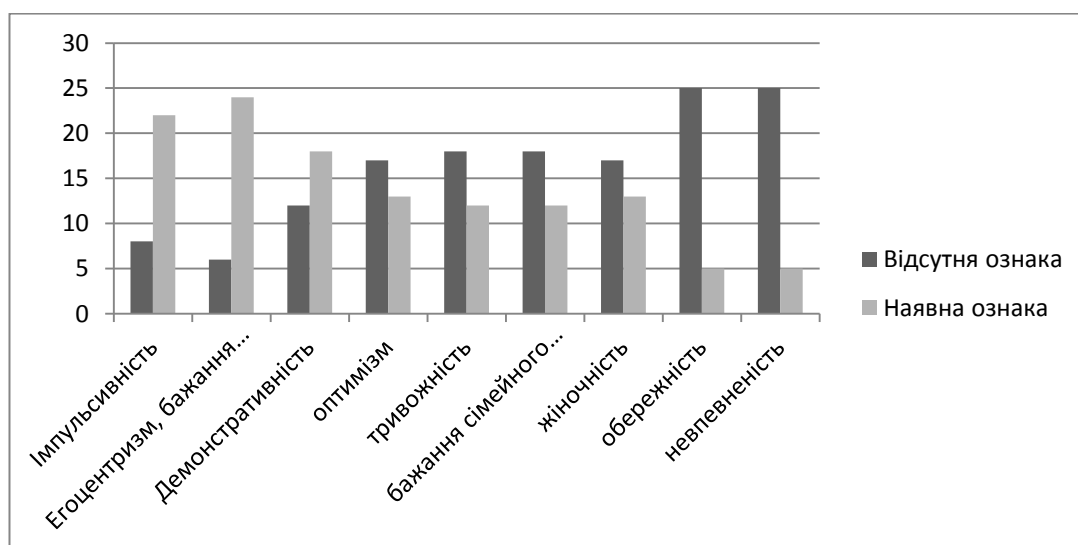

Рис. 3.1.4 Особливості емоційної сфери 1-ої групи

Аналіз результатів по методикам у 2-ій групі

Результати рівня усвідомленості моральних норм дітей без затримки розвитку свідчать про достатню сформованість когнітивної складової даного психічного феномену. Переважна кількість дітей називала моральну норму, правильно оцінювала поведінку героїв з точки зору моральної норми, мотивувала свою оцінку(60%), інші учасники не могли лише мотивувати свою оцінку(36,7%), один досліджуваний не міг оцінити вчинок(3,3%)(таблиця 3.1).

Під час проходження методики діти проявляли ініціативність, чітко пояснювали моральні норми, які впливали на вчинок персонажа. Деякі учасників був сором'язливий і не одразу продовжував історію. В загальному діти другої групи мають достатній рівень усвідомлення моральних норм.

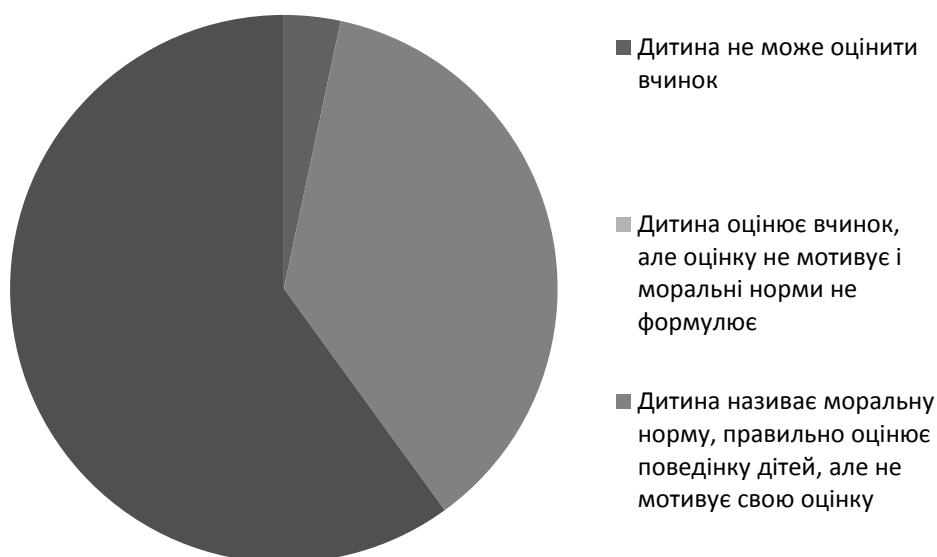

Рис. 3.1.5 Рівень усвідомлення моральних норм

Діти другої групи не проявляють високого рівня агресивності. Діти з низьким рівнем агресивності становлять 43,3%, у 36,7% відсутня агресивність, середній рівень агресивності мають 13,3% дітей, високий рівень агресії – 6,7%.

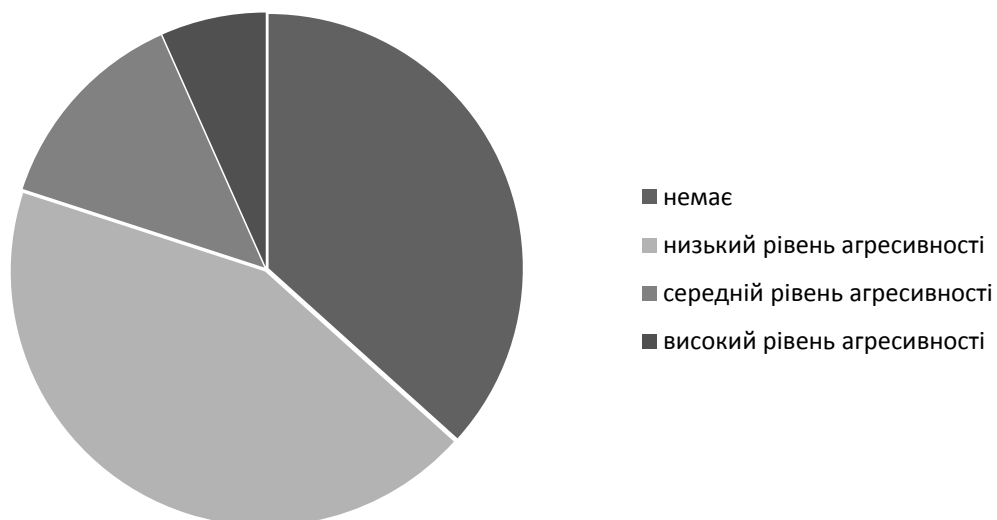

Рис. 3.1.6 Рівень агресивності

Інші характеристики

Другій групі досліджуваних властива, як спрямованість реакції та діяльності на самих себе, так і назовні. У 53,3% досліджуваних інтровертований тип, 56,7% мають екстравертований тип.

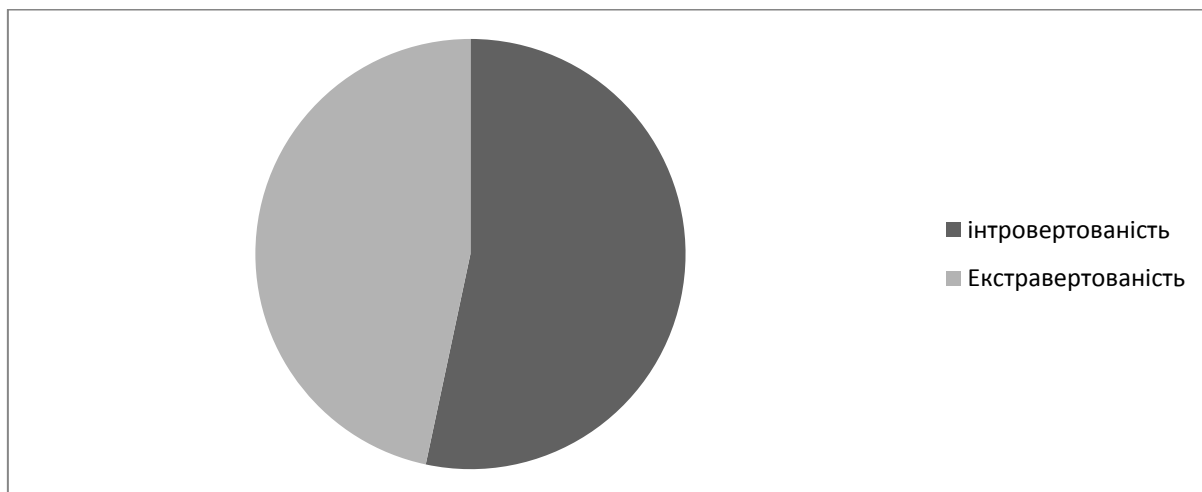

Рис. 3.1.7 Спрямованість

Для дітей дошкільного віку другої групи характерне бажання лідерства(60%), демонстративність(80%), бажання сімейного захисту(66,6) , оптимізм(60%), впевнені у собі(63,3%).

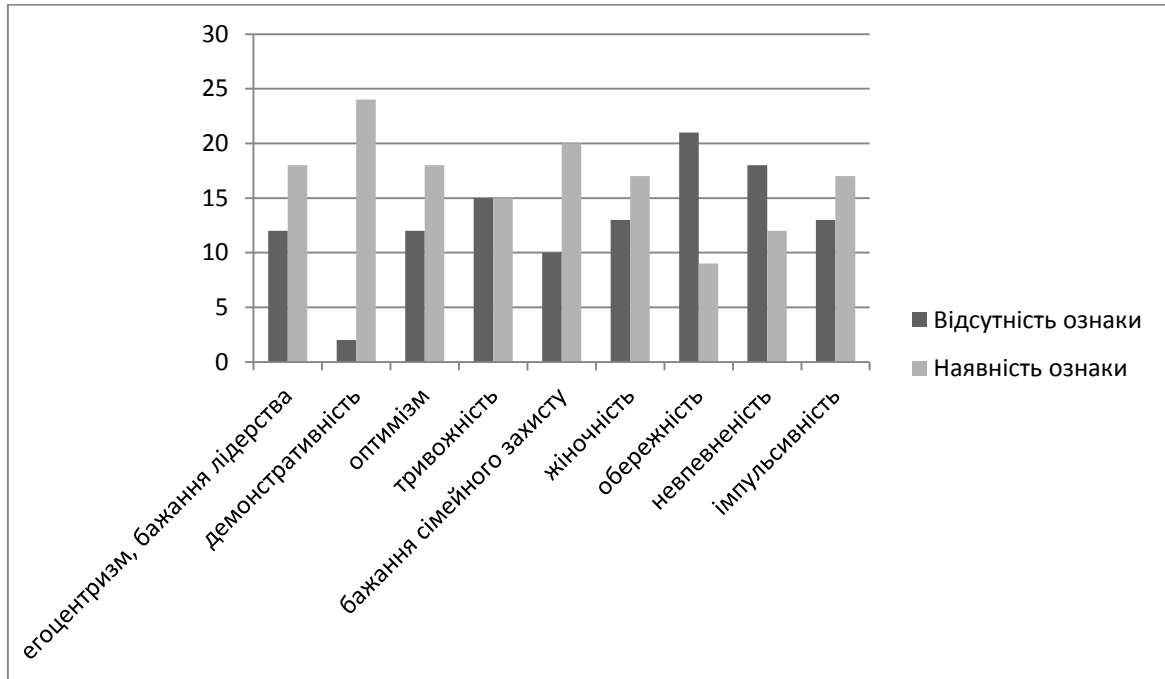

Рис. 3.1.8 Особливості емоційної сфери 2-ої групи

Для виявлення істотних, статично значущих відмінностей між двома групами було використано критерій U – критерій Манна Уїтні. Це непараметричний статистичний критерій, що використовується для оцінки різниці між двома вибірками за рівнем будь-якої ознаки, вимірної якісно. Дозволяє виявити відмінності в значенні параметра між малими вибірками. Статистична значущість вважається наявною при рівні $p < 0,05$.

Таблиця 3.1.1

Статистичні критерії (порівняння 1 та 2-ої групи)

	U Манна-Уїтні
Рівень усвідомлення моральних норм	,000
Чутливість до покарання	,773
Чутливість до заохочення	,446
Агресивність	,479

Імпульсивність	,180
Егоцентризм, бажання лідерства	,094
Демонстративність	,094
Оптимізм	,200
Тривожність	,440
Бажання сімейного захисту	,033
Спрямованість	,296
Жіночність	,306
Обережність	,226
Невпевненість	,082

В ході проведення аналізу в SPSS та порівняння двох вибірок, а саме: дітей з затримкою розвитку та без отримано наступні результати: виявлено статично значущі відмінності між двома групами по шкалам: «рівень усвідомлення моральних норм» (p=0,000), «бажання сімейного захисту» (p=0,033). Між шкалами: «Чутливість до покарання» (p=0,773), «Чутливість до заохочення» (p=0,446), «Агресивність» (p=0,479), «Імпульсивність» (p=0,180), «Егоцентризм, бажання лідерства» (p=0,094), «Демонстративність» (p=0,094), «Оптимізм» (p=0,200), «Тривожність» (p=0,440), «Спрямованість» (p=0,296), «Жіночність» (p=0,306), «Обережність» (p=0,226), «Невпевненість» (p=0,082) статистично значущих відмінностей не виявлено. Тобто між дітьми з типовим та атиповим розвитком статистично значимих відмінностей в емоцій сфері не виявлено, окрім різниці у моральному розвитку. Дітям з атиповим розвитком не вдається конкретизувати мотивацію вчинку, повністю назвати моральну норму.

3.2. Аналіз відмінностей дитячо-батьківських стосунків у групах батьків дітей з типовим та атиповим розвитком

Після зібрання даних методик «Опитувальника батьківського ставлення» та «Опитувальника для виявлення чутливості до покарання», вдалося отримати значення, що відображають тип ставлення батьків до дітей, та їх рівень чутливості до покарання та заохочення.

Третю вибірку складають батьки дітей з атиповим розвитком, до четвертої вибірки входять батьки, діти яких мають типовий розвиток. Значення третьої та четвертої групи дещо відрізняються між собою.

Аналіз результатів по методикам у 3-ій групі

Значення медіан по субшкалам «Прийняття-відштовхування», «Кооперація», «Симбіоз», «Авторитарна гіперсоналізація», «Маленька невдаха» вказують на переважання «відштовхування», в якості батьківського ставлення. Шкала показує інтегральне емоційне ставлення до дитини. На одній шкалі батькам подобається дитина такою якою вона є. Батьки поважають індивідуальність дитини, але батьки в той же час виховують свою дитину непристосованою до життя, їм здається, що дитина не досягне успіху. На схильність недовіряти дитині і вважати її маленькою вказує шкала «Маленька-невдаха», медіана якої – 2,00.

Достатньо висока медіана розкриває важливість «соціальної бажаності». Шкала показує соціально бажаний облік батьківського ставлення. Батьки зацікавлені в планах дитини, намагаються допомогти, співчують їй. Батьки високо цінують інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчують гордість за неї. Вони задовольняють ініціативу и самостійність дитини.

Табл. 3.2.1

Середні значення та мода 3-ої групи

	Середні значення	Медіана	Мода
Прийняття- відштовхування	9,63	8,50	8
Кооперація	7,17	7	8
Симбіоз	4,73	5,00	5
Авторитарна гіперсоналізація	3,27	3,50	4
Маленька невдаха	2,17	2,00	2
Чутливість до покарання	42,07	42,50	29 ^a
Чутливість до заохочення	62,63	66,50	67 ^a

Медіана за шкалою чутливості до покарання та шкалою чутливості до заохочення відповідає стандартним значенням.(таблиця 3.10)

Таблиця 3.2.2

Середні значення та мода 3-ої групи

Вік	Чутливість до покаранню (SP)		Чутливість до винагороди (SR)	
	Середнє арифметичне	Стандартне відхилення	Середнє арифметичне	Стандартне відхилення
Дошкільники	41,4	9,7	60,6	9,0

Аналіз результатів по методикам у 4-ій групі

Значення медіан по субшкалам «Прийняття-відштовхування», «Кооперація», «Симбіоз», «Авторитарна гіперсоналізація», «Маленька невдаха» вказують на переважання «відштовхування», в якості батьківського ставлення. Шкала показує амбівалентні почуття щодо дитини. На одній шкалі батьки поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй. Батьки багато часу проводять з дитиною, поважають її інтереси і плани. На іншій шкалі: батьки виховують свою дитину погано, непристосованою до життя, їм здається, що дитина не досягне успіху. Батьки відчують до дитини смуток, злість, тощо. Вони не довіряють дитині та не поважають її.

Достатньо висока медіана розкриває важливість «соціальної бажаності». Шкала показує соціально бажаний облік батьківського ставлення. Зміст шкали розкривається так: батьки зацікавлені в планах дитини, намагаються допомогти, співчують їй. Батьки високо цінують інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчують гордість за неї. Вони задовольняють ініціативу и самостійність дитини. Батьки довіряють дитині, намагаються стати на його бік з будь яких питань.

Таблиця 3.2.3

Середні значення та мода 4-ої групи

	Середні значення	Медіана	Мода
Прийняття-відштовхування	9,60	9,00	8
Кооперація	7,40	8,00	8
Симбіоз	4,73	5,00	6
Авторитарна гіперсоналізація	3,57	3,00	3
Маленька невдаха	1,50	1,00	1

Чутливість до покарання	41,63	41	41
Чутливість до заохочення	65,43	64	64

Таблиця 3.2.4

Загальна таблиця значень медіан

	Чутливість до заохочення	Чутливість до покарання	Маленька невдаха	Авторитарна гіперсоналізація	Симбіоз	Кооперація	Прийняття-відштовхування
3 група	66,50	42,50	2,00	3,50	5,00	7,00	8,50
4 група	64,00	41,00	1,00	3,00	5,00	8,00	9,00

Для виявлення істотних, статично значущих відмінностей між третьою та четвертою групами було використано критерій U – критерій Манна Уїтні.

Таблиця 3.2.5

Статистичні критерії(порівняння 3 та 4-ої групи)

	Чутливість до заохочення	Чутливість до покарання	Маленька невдаха	Авторитарна гіперсоналізація	Симбіоз	Кооперація	Прийняття-відштовхування
U Манна-Уїтні	0,446	0,773	0,024	0,554	0,867	0,337	0,701

Результатом проведення аналізу та порівняння між собою третьої та четвертої групи статистично значущих відмінностей не виявлено, окрім різниці в шкалі «Маленька-невдаха» ($p=0,024$). По інших шкалах коефіцієнт значущості $p>0,05$.

Дані результати свідчать про те, що батьки третьої групи вважають, що дитина потребує постійної опіки та контролю.

3.3. Аналіз взаємозв'язків дитячо-батьківських стосунків та соціально-емоційного розвитку дошкільнят

Для встановлення причинно-наслідкових зв'язків між змінами використовувався кореляційний аналіз. Це статистичний метод, що дозволяє за допомогою коефіцієнта кореляції визначити, чи існує залежність між змінними і наскільки вона сильна. Щоб визначити міру прямолінійного зв'язку між змінними, використовувалися значення кореляції Пірсона.

В результаті високу позитивну кореляцію ($p=0,601^{**}$) виявлено між змінними «рівень усвідомлення моральних норм» і «дитина з типовим або атиповим розвитком», «обережність» і «невпевненість» ($p=0,588^{**}$), негативну кореляцію між «егоцентризмом, бажання лідерства» і «невпевненість» ($p=-0,510^{**}$). Чим більше дитина має проблем з розвитком, тим її важче пояснити когнітивний, емоційний та поведінковий компонент моральної норми. Діти, які невпевнені в собі, обачливі в своїх діях, перед власними діями вона намагаються спочатку зрозуміти її правильність, а вже потім готові приступати до дії.

Середня негативна кореляція виявлена між шкалами «маленька-невдаха» і «батьки дитини з типовим або атиповим розвитком» ($p=-0,296^*$), «обережність» і «егоцентризмом, бажання лідерства» ($p=-0,499^{**}$), «жіночність» й «імпульсивність» ($p=-0,454^{**}$). Середній рівень зв'язку існує між змінними «бажання сімейного захистку» й «дитина з типовим або атиповим

розвитком» ($p=0,283^*$), тобто діти без затримки розвитку бажають відчувати себе частиною родини, прагнуть отримувати увагу рідних.

Змінні «спрямованість» і «оптимізм» мають середній позитивний рівень зв'язку ($p=0,313^*$), «оптимізм» зі шкалою «чутливість до заохочення» ($p=0,342^{**}$), «рівень усвідомлення моральних норм» і «демонстративність» ($p=0,430^{**}$), «жіночність» і «обережність» ($p=0,473^{**}$), «жіночність» і «бажання сімейного захисту» ($p=0,472^{**}$),

Дані результати свідчать про низький рівень обережності у дітей, яким притаманний егоцентризм та бажання домінувати. Діти, у яких на малюнку присутні ознаки жіночності, є ніжними, чутливими, стриманими, обережними і прагнуть до сімейного благополуччя. Більшість дітей-екстравертів проявляють оптимізм.

Шкала «чутливість до заохочення» має середній позитивний зв'язок з змінною «прийняття-відштовхування» ($p=0,348^{**}$). Тобто діти більш чутливі до заохочення при амбівалентному батьківському ставленні.

3.4. Рекомендації для батьків щодо гармонійного розвитку дитини

Запорукою емоційно-позитивних ставлень дитини до членів сім'ї є спільна домашня діяльність, де зароджується розуміння дружньої взаємодопомоги. Таким чином дитина готується до переживань, що виникнуть згодом при контакті з новими дорослими. Акомодация дитини до спілкування з незнайомцями здійснюється завдяки особистісним очікуванням дитини, яке з'являється завдяки ставленню до неї в родині.

Батьки завжди мають пам'ятати про зв'язок між способом виховання та емоційним станом дітей. Наявність делікатного, доброзичливого спілкування між батьками і дітьми є джерелом позитивної енергії, натомість застосування наказового способу породжує роздратування, образу, зниження продуктивності тощо.

Щоб виховний процес був м'яким, потрібно застосовувати позитивно окрашені емоції, встановлювати довірливий контакт. Систематичний прояв щирої зацікавленості дитиною та її діяльність, повага і довіра з боку дорослих є основою почуття гідності, самостійності, доброзичливості у дитини.

Бажання «добре виховати дитину» ще не гарантує хорошого результату. Дитина, насамперед, має відчувати свою значимість, любов по відношенню до себе такою, якою вона є. Батьки ні в якому разі не повинні заперечувати право дитини на прояви самостійності, не нав'ювати хибні негативні уявлення про себе, наприклад: «Ти дурень! Ти неслухняний!».

Кожен з батьків вважає, що володіє беззаперечним правом вимагати, наказувати, домагатися, умовляти, нагадувати, переконувати, радити тощо. Такий сугестивний підхід провокує труднощі у подальшому житті дитини, адже вона не буде прислухатися до власних внутрішніх побажань, а виконувати, закладену батьками, програму. Майбутній активний носій соціальних правил має зрозуміти закономірності, щоб самостійно вибудувати своє світобачення. Виховний тиск заважає по-справжньому пізнати життя і внутрішній світ дитини.

Не варто пишатися слухняною мовчазною дитиною, бо це сигнал про відсутність, важливого компоненту, особистості. Спостереження висвітлюють наслідки батьківських помилок у вихованні. Уседозволеність сприяють зародженню безвідповідальності у дітей.

Американський педіатр Бенджамін Спок у своїй книзі «Дитина і догляд за нею» підкреслює значимість атмосфери любові й дружби. Він рекомендує батькам спонукати дітей до прояву волі та творчої діяльності. Б. Спок застерігав матерів: «Проявляйте чуйність, ураховуйте бажання й волю дитини. Але обережно, не дозволяйте дитині перетворювати вас у рабиню. Пам'ятайте, що провідну роль повинні відігравати батьки, батьківський авторитет. Справжній авторитет, а не авторитарність...».

Щоб забезпечити адекватну самооцінку дитини, батьки мусять відмовитися від надмірних проявів опіки й застосування імперативних способів впливу. Натомість, зосередитися на створенні сприятливого психологічного клімату взаємин, в якому наявні близькі й діалогічні взаємини між всіма членами родини. Тобто потрібно любити свою дитину та один одного. В своїй роботі «Сім'я очима дитини» Г. Хоментаскас говорив про важливість емоційно теплих стосунків між дружиною та чоловіком. Обоє учасників шлюбу повинні забезпечити безпечну атмосферу, привітність. В пошуках пояснення конфліктів між батьками, діти іноді знаходять причину в самих себе.

Висновки до розділу 3

1. Результати статистичного розрахунку показали, що наявна різниця рівня усвідомлення моральних норм у дітей з затримкою розвитку та без. Діти без особливостей мають розвинену когнітивну складову моральної усвідомленості. Вони озвучують моральну норму, якою керуються персонажі історії, а також мотивують свою оцінку. Діти дошкільного віку з затримкою розвитку не можуть сформулювати чітку позицію щодо оцінки вчинку та мають труднощі з розкриттям моральної норми. Деякі діти першої групи спочатку ігнорували необхідність продовжити історію або плуталися в діях героїв сюжету. Також особливістю відповідей першої групи є не озвучення моральної норми, а надання персонажу певних якостей. Наприклад, діти відповідали, що герой вчинив подібним чином, тому що він «Хороший» або «Поганий». Аналізуючи відповіді дітей першої групи, виникає думка про те, що у дітей із затримкою розвитку добре розвинена саме поведінкова та емоційна складова вчинку, яка домінує при вирішенні питань морального характеру.

При використанні статистичного розрахунку щодо результатів методики «Кактус», суттєвих відмінностей в емоційній сфері не виявлено. Статистично значуща відмінність між обома вибірками виявлена в бажанні

сімейного захисту. Діти другої групи потребують батьківської опіки, домашнього захисту. Варто відмітити, що вони використовували більшу палітру кольорів під час малюнку в порівнянні з першою групою, малювали квіти, що розпускаються на кактусі. Це може вказувати на бачення дитиною навколишнього середовища, як позитивного. Більшість дітей з затримкою розвитку малювали самотній кактус, використовуючи чорний або до трьох яскравих кольорів. Досліджуванні обох вибірок частіше прагнуть займати центральне місце серед однолітків, сприймають свою точку зору, як єдину правильну.

Досліджуванні двох інших незалежних вибірок, а саме батьки дітей з затримкою розвитку та без не показали суттєвих відмінностей у чутливості дітей до покарання та заохочення. Діти обох вибірок чутливі до заохочення в більшій мірі ніж до покарання. Статистично значущі відмінності наявні в шкалі «Маленька-невдаха». Батьки дітей з затримкою розвитку сприймають дитину, як зовсім маленьку, вони частіше намагаються обмежити дитину в діях, задля її безпеки.

2. Різниця між вихованням батьків дітей без особливостей та з затримкою розвитку, за результатами дослідження, полягає лише в схильності інфантилізації останніх. Це означає, що батьки можуть припускатися помилки, не надаючи дитині можливості самостійно відчутти наслідки того чи іншого бажання або вчинку. Діти, таким чином, володіють здатністю оцінити дію, але чітко мотивувати свою позицію не можуть.

Досліджуванні діти без затримки розвитку прагнуть перебувати в умовах сімейного захисту. Вони чутливі до атмосфери, що панує між членами родини і вважають себе невід'ємною частиною цієї системи.

3. Кореляційний аналіз виявити високий рівень зв'язку між типовим та атиповим розвитком і рівнем усвідомлення моральних норм. Діти, яким притаманне бажання сімейного захисту частіше є ніжними, чутливими, обачливими. Коефіцієнт кореляції Пірсона показав середній позитивний зв'язок між мірою чутливості до заохочення та типом батьківського

ставлення «прийняття-відштовхування». Тобто батьки з одного боку люблять свою дитину, поважають її індивідуальність, з іншого боку діти повинні дотримуватися вимог батьків, щоб заслужити любов.

ВИСНОВКИ

1. Проблема розвитку емоційної сфери дітей дошкільного віку є однією з найважливіших у дитячій психології. Широке коло вітчизняних (О. В. Запорожець, О. О. Смірнова, Божович Л. І., О. Бодальов, Бреслав, Г. М., Данилина, Т. А., Захаров О. І., Виготський Л. С., Е. Ельконін) та зарубіжних (Ж. Піаже, Е. Фромм, А. Адлер, А. Бандура, К. Ізард, Д. Гельм,) дослідників займалися вивченням умов розвитку емоційної сфери дітей.

Зібраний теоретичний та емпіричний матеріал, нові дослідження показують вплив батьківського ставлення на розвиток емоційної сфери дітей, та значимість використання «покарання» та «заохочення» в процесі виховання. Батьки мають цілком усвідомлювати свою роль в становленні особистості дитини: вони є прикладом для наслідування; відображенням моральних норм, зразком поведінки та емоційного реагування. Дитині важливо пізнавати світ через близьких людей, відчувати любов та підтримку, знаходитися в оточенні не лише батьків, але й ідентифікувати інших дорослих та однолітків.

Е. О. Смірнова і М. В. Соколова в своїх роботах показують дуалістичність батьківського ставлення, що містить безумовне прийняття і об'єктивну оцінку дитини. К. Н. Білогай і І. С. Морозова підкреслюють значимість оціночного компоненту батьківського ставлення.

Розуміння батьківського ставлення в працях засновника індивідуальної психології А. Адлера є подібним до сучасних уявлень. Структура «батько-дитина» – це співробітництво батьків і дитини, де кожен має відповідальність за акт взаємодії. Австрійський психіатр одним із перших виявив зв'язок між типом батьківського ставлення і наявністю порушення психічного розвитку дитини.

Індивідуальні особливості дитини не лише залежать від батьківського ставлення, але зв'язок може мати зворотній характер. Особливо на специфіку діяти «дитини-батько» впливає атиповий розвиток дитини. Наприклад,

нездатність встановлювати афективні контакти у дитини з аутизмом створюють труднощі для батьків. Детально описують проблеми в емоційних контактах О.С. Нікольська, М.М. Ліблінг, Е.Р.Баєнська, І. А. Костін та інші. Автори вказують на різні форми проблем у дітей: нерозуміння почуттів та намірів інших людей, низький рівень співпереживання, байдужість до людей, гіперчутливість, виникнення роздратованості при погляді, голосі чи дотику.

Інше вроджене порушення, Синдром Дауна, у дитини викликає в родині безліч труднощів і почуттів. Батьки по-різному можуть сприймати факт народження «сонячної дитини» і обирати відповідну позицію щодо своєї ролі у вихованні. Одні враховують особливості своєї дитини, дотримуються рекомендацій лікарів, підтримують її у починаннях, інші ігнорують існування проблеми, недооцінюють можливості дитини, деякі взагалі відмовляються від участі у вихованні та розвитку своєї дитини.

Синдром дефіциту уваги та гіперактивності у дитини вимагає від батьків терпіння та використання заохочення, ігнорування небажаної поведінки і уникнення покарання у виховному процесі. Важливо завжди пояснювати правила поведінки декілька разів, ставитися до дитини з любов'ю та повагою, але при цьому послідовним у своїх діях та заборонах.

Використання заохочення та ігнорування небажаної поведінки є найбільш оптимальним варіантом форми виховання не лише для дітей з СДУГ але й для усіх. На противагу думці про позитивний вплив заохочення у сімейному вихованні, в роботі А. С. Співаковської відстоюється покарання, як основний і найефективніший метод впливу. Інші дослідники не підтримують думку А. С. Співаковської, але й не заперечують необхідності використання покарання в певних випадках. Наприклад, Дж. Аронфрід підкреслює: суспільство передає багато складних структур соціальної поведінки, але ці форми не завжди відповідають мотиваційним установкам дитини

Отже, емоції посідають вагоме місце в житті особи. Від розвитку емоційної сфери залежить напрямок розвитку у інших сферах. Робота над

емоціями сприяє адекватному реагуванню на проблеми, вміння співпереживати та розуміти інших людей.

2. В дослідженні брали участь діти (віком від 5 до 7 років) та дорослі (від 25 до 39 років). Досліджуваних в кількості 120 осіб було розділено на 4 групи: 1 група – діти з атиповим розвитком; 2 група – діти з типовим розвитком, 3 група – батьки дітей з атиповим розвитком, 4 група – батьки дітей з типовим розвитком. В результаті проходження проєктивної методики «Закінчи історію», графічної методики «Кактус», «Опитувальника батьківського ставлення», «Опитувальник для виявлення чутливості до покарання та винагороди» підтвердилися припущення щодо наявних відмінностей між групами.

3. Статистично значуща відмінності наявні між учасниками першої групи та другої групи в рівні усвідомлення моральних норм ($p=0,000$). Між даними змінними виявлена висока позитивна кореляція ($p=0,601^{**}$). Тобто, діти з атиповим розвитком мають труднощі з формулюванням моральної норми та з мотивацією своєї оцінки щодо вчинку персонажу.

При інтерпретації результатів «Опитувальника для виявлення чутливості до покарання та заохочення у дітей» відмінностей між двома вибірками батьків не виявлена. Діти з затримкою розвитку та без мають більшу чутливість до заохочення в межах загальної норми.

Порівняння результатів обох груп показало статистично значущу відмінність в бажанні сімейного захистку ($p=0,033$) та середній рівень зв'язку ($p=0,283^*$). Діти без затримки розвитку відчувають потребу в батьках, вони прагнуть знаходитися серед своїх друзів та близьких людей.

Тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна показав схильність батьків до інтегрального емоційного ставлення по відношенню до дитини. Батьки люблять своїх дітей, приймають їх індивідуальні особливості і готові підтримувати їх. З іншого боку батьки переймаються щодо дій дитини, вважають її ще недостатньо сформованою, щоб самостійно вирішувати буденні завдання. Досліджувані третьої та четвертої групи мають

відносно схожі показники за всіма шкалами. Отримані дані, використовуючи U-критерія Мана-Уїтні, свідчать про статично значущу відмінність між обома групами за шкалою «Маленька-невдаха» ($p=0,024$). Між ними виявлена середня негативна кореляція ($p=-0,296^*$), Батьки дітей з затримкою розвитку схильні частіше не довіряти дітям і перейматися їхніми вчинками. У зв'язку з цим батьки намагаються відгородити дитину від труднощів життя, вимогливо контролюють її дії.

Шкала «чутливість до заохочення» має середній позитивний зв'язок з змінною «прийняття-відштовхування» ($p=0,348^{**}$) та зі шкалою «оптимізм» ($p=0,342^{**}$). Батьки віддають перевагу саме інтегральному ставленні до дитини, вони сприймають її, як індивідуальність і поважають її, але діти мають бути слухняними, щоб відчувати любов та схвалення. Така форма стосунків сприяє збільшенню чутливості до заохочення за результатами дослідження.

За допомогою графічної методики «Кактус» вдалося провести психодіагностику емоційної сфери дітей з затримкою розвитку та без. Діти першої групи (діти з атиповим розвитком) частіше мають інтровертивний тип особистості, вони не потребують активної участі у міжособистісних відносинах. Діти дошкільного віку даної вибірки рідше проявляють агресивність.

Високі рівень зв'язку в першій і другій групі між змінними «жіночність» і «обережність» ($p=0,473^{**}$), «жіночність» і «бажання сімейного захисту» ($p=0,472^{**}$), «обережність» і «невпевненість» ($p=0,588^{**}$), вказують на бажання сімейного захисту у тих дітей, які мають м'який характер та усвідомленість свої дій.

Таким чином, мої припущення згідно з результатами дослідження підтвердилися: дитячо-батьківські стосунки (стиль виховання в сім'ї) впливає на соціально-емоційний розвиток дошкільнят з затримкою розвитку та без.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адлер А. Понять природу человека / Пер. Е. А. Цыпина — СПб. ; «Академический проект», 1997 — 256 с.
2. Аликин И. А. Нормативная динамика родительского отношения в современном обществе: возрастной и гендерный аспекты / И.А. Аликин, Н.В. Лукьянченко // Вестник КГПУ им В.П. Астафьева. – 2012. – № 4 (22). – С. 228-234.
3. Антохин П. К. Эмоции // Большая медицинская энциклопедия / П. К. Антохин. – Т. 35. – М., 1964.
4. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура — СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
5. Белобрыкина О. А. Влияние взаимоотношений в диаде «родитель-ребенок» на эмоциональное развитие и психосоматическое состояние дошкольника [Электронный Ресурс]. / О. А. Белобрыкина. - Режим доступа: <https://core.ac.uk/download/pdf/288342872.pdf>.
6. Белогай К.Н. Эмпирическое исследование структуры родительского отношения / К.Н. Белогай, И.С. Морозова // Психологическая наука и образование. – 2008. – № 4. – С. 12-23.
7. Березин С.В. Социальное сиротство: дети и родители: Материалы к курсу «Педагогическая психология» // С.В. Березин, Ю.Б. Евдокимова. Самара: Изд-во «Универс-групп», 2003. – 52 с.
8. Богдашина О.Б. Сенсорно-перцептивные проблемы при аутизме / О.Б. Богдашина; под. ред. Е.А. – Красноярск: Международный институт аутизма КГПУ им. В.П. Астафьева, 2014. – 200 с.
9. Бодалев А. А. Личность и общение / А. А. Бодалев. — М. : Педагогика, 1995.— 326 с.
10. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Психологические исследования / Л. И. Божович - М.: Просвещение, 1968.- 464с.

11. Бреслав, Г. М. Психология эмоций [Текст] / Г. М. Бреслав. – М. : Академия, 2007. – 238 с.
12. Васильева К.Е. «Эмоционально-волевое развитие детей дошкольного возраста, оставшихся без попечения родителей. Психическая депривация детей в трудной жизненной ситуации: образовательные технологии профилактики, реабилитации, сопровождения. Сборник научных статей. / Ред: В.Н. Ослон, Е.В. Селенина.– М.: ГБОУ ВПО МГППУ, 2013. – 194 с.
13. Варга А.Я. Структура и типы родительского отношения: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01 / А.Я. Варга; РГБ. – М., 2002. – 206 с.
14. Волкмар Ф.Р. Аутизм: Практическое руководство для родителей, членов семьи и учителей. Кн. 1 / Ф.Р. Волкмар, Л.А. Вайзнер; пер. с англ. Б. Зуева, А. Чечина, И. Дергачева и др. – Екатеринбург: Рама Паблишинг, 2014. – 224 с
15. Гордин Л. Ю. Поощрения и наказания в воспитании детей [Текст] / Л. Ю. Гордин. — М.: Педагогика, 1971. — 200 с.
16. Данилина, Т. А. В мире детских эмоций [Текст] : пособие для практических работников ДОУ / Т. А. Данилина, В. Я. Зедгенидзе, Н. М. Степина. – М. : Айрис–пресс, 2004. – 160 с.
17. Дети и подростки с аутизмом. Психологическое сопровождение / О.С. Никольская [и др.]. – М.: Теревинф, 2011. – 224 с.
18. Запорожец, А. В. Воспитание эмоций и чувств у дошкольников. Эмоциональное развитие дошкольников [Текст] / А. В. Запорожец. – М. : 1985. – 198 с.
19. Захаров А. И. Детские неврозы / А. И. Захаров. — СПб. : Респекс, 1995. — 192 с [Текст] / Л. И. Божович. – СПб. [и др.] : Питер, 2008. – 398 с.
20. Калинина Р.Р. Становление нравственности в дошкольном возрасте и социальное окружение: дисс... канд.психол. наук: 19.00.07 / Р.Р.Калинина. – СПб. : 1998. – 193 с.
21. Керре Н.О. О специфике семей, имеющих детей с аутизмом / Н.О. Керре // Аутизм и нарушения развития. – 2011. – № 2 (33). – С. 18-21.

22. Керре Н.О. Особенности социального окружения детей с аутизмом / Н.О. Керре // Аутизм и нарушения развития. – 2010. – № 4 (31). – С. 13-20.
23. Крюкова, С. В. Удивляюсь, злюсь, боюсь, хвастаюсь и радуюсь [Текст] / С. В. Крюкова, Н. П. Слободяник. – М. : «Генезис», 2007. – 282 с.
24. Ладывир С. А. Влияние семейных взаимоотношений на отзывчивость / С. А. Ладывир. — К. : Рад. шк., 1987. — 167 с.
25. Лебединский В.В. Нарушения психического развития в детском возрасте: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.В. Лебединский. – 3-е изд., стер. – 2006. – С. 93-118.
26. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность [Текст] / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с
27. Макарова И. В. Общая психология: конспект лекций / И. В. Макарова. – М.: Издательство Юрайт, 2013. – 182 с
28. Маркова Т. А. Влияние семьи и семейного воспитания на формирование личности ребенка-дошкольника / Т. А. Маркова // Основы дошкольной педагогики ; под ред. А. В. Запорожца, Т. А. Марковой. — М. : Педагогика, 1980. — С. 229–249.
29. Мастюкова Е.М. Семейное воспитание детей с отклонениями в развитии / Е.М. Мастюкова, А.Г. Московкина; под ред. В.И. Селиверстова. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2004. – 408 с.
30. Международная статистическая классификация болезней и проблем, связанных со здоровьем. Десятый пересмотр: в 3 т. / Под ред. В.К. Овчарова, М.В. Максимовой; пер. с англ. М.В. Максимовой, С.К. Чемякиной, Л.Ю. Сафроновой. - Женева, 1995. - Т.1. - 697 с.
31. Морозова В.И. Особенности детско-родительских отношений в семьях, воспитывающих дошкольников с расстройствами аутистического спектра / В.И. Морозова // Международный студенческий научный вестник. – 2015. – № 3. – С. 38-46.

32. Мухина, В. С. возрастная психология. Феноменология развития [Текст] : учебник для студентов высших учебных заведений. 10-е изд., перераб. и доп. / В. С. Мухина. – М. : Издательский центр «Академия», 2006. – 608 с.
33. Нестерова А.А. Жизнеспособность и стратегии совладания матерей, воспитывающих детей с расстройствами аутистического спектра / А.А. Нестерова, Н.А. Ковалевская // Вестник МГОУ. Серия: Психологические науки. – 2015. – № 3. – С. 38-46.
34. Никольская О.С. Аутичный ребёнок. Пути помощи / О.С. Никольская, Е.Р. Баенская, М.М. Либлинг; под ред. А.Г. Яковлева. – М.: Теревинф, 2016. – 288 с.
35. Новикова Е. В. О некоторых характеристиках общения между супругами / Е. В. Новикова // Семья и формирование личности / под ред. А. А. Бодалева. — М. : НИИ ОПП АПН СССР, 1981. — 51 с.
36. Ослон В.Н., Холмогорова А.Б. Замещающая профессиональная семья как одна из моделей решения проблемы сиротства в России// «Вопросы психологии». 2001. №3. – 20– 28 с.
37. Пашина Е.П., Рязанова А.Х. Особенности эмоциональной сферы у воспитанников и сотрудников детского дома//Психологический журнал. 1993. №1. – 19– 33 с.
38. Пиаже, Ж. Нравственные суждения ребенка / Ж. Пиаже. – М.,2001
39. Пікож В.І. Прихильність: сутність та розвиток в онтогенезі // Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах (Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді). – Зб. наук.праць.- К.:Пед. думка, 2000 – Кн. І.- С.251-257.
40. Поніманська Т.І. Дошкільна педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: «Академ-видав», 2004. – 456 с.
41. Примерная образовательная программа дошкольного образования. Детство [Текст] / сост. Т. И. Бабаева [и др.]. – СПб.: ДЕТСТВО–ПРЕСС, 2014. – 280с.

42. Примерная основная образовательная программа дошкольного образования. Истоки [Текст] / сост. Е. В. Трифонова [и др.]. – М. : ТЦ Сфера, 2014. – 161 с.
43. Психологический словарь [Текст] / под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца, Б. Ф. Ломова и др. – М. : Педагогика, 1983. – 448 с
44. Лебединский, В. В. Психология аномального развития ребенка. Т. I / под редакцией В. В. Лебединского и М. К. Бардышевой– 2-е изд. – М.: ЧеРо, 2006. – 744 с.
45. Радынова, О. П. музыкальное воспитание дошкольников [Текст] / О. П. Радынова. – М. : Просвещение, 2004. – 223 с.
46. Ремшмидт Х. Аутизм. Клинические проявления, причины и лечение / Х. Ремшмидт; пер. с нем. Т.Н. Дмитриева. – М.: Медицина, 2003. – 120 с.
47. Российская Педагогическая Энциклопедия (в двух томах), т. 2 М-Я. — М.: Научное Издательство «Большая Российская Энциклопедия», 1999. — 672 с.
48. Скиннер Б. Оперантное поведение / Б. Скиннер // См. История зарубежной психологии, 30-с -- 60-е годы XX века. М., 1986.
49. Смирнова Е.О. Методика диагностики структуры родительского отношения и его динамики в онтогенезе ребёнка / Е.О. Смирнова, М.В. Соколова // Психологическая наука и образование. – 2005. – № 4. – С. 83-91.
50. Спиваковская А. С. Как быть родителем. / А. С Спиваковская— М.: Педагогика, 1986. — 160 с.
51. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм. – М.: АСТ., 2010. – 256 с.
52. Цветков А.В. Нейропсихология аутизма и депрессии / А.В. Цветков. – М.: Спорт и культура-2000, 2015. – 96 с
53. Cannon, Walter (December 1927). «The James-Lange Theory of Emotions: A Critical Examination and an Alternative Theory». *The American Journal of Psychology*. 39: 106—124.
54. Charles D. *The Expression of the Emotions in Man and Animals*/Paperback 2012. — 158p.

55. Donnelly L.J. Parent-child Interaction in Children with Autism Spectrum Disorder Who Vary in Symptom / L.J. Donnelly: Graduate School of Arts and Sciences. – Columbia university, 2015. – 246 p.
56. Donnelly L.J. Severity and Level of Functioning: dis. ... Doctor of Philosophy / L.J. Donnelly: Graduate School of Arts and Sciences. – Columbia university, 2015. – 246 p.
57. Golden T.X. Parents in relationships with their children with autism: a qualitative study: dis. ... Doctor of Philosophy / T.X. Golden: College of Social Work. – The University of Utah, 2012. – 192 p.
58. Haisley L.D. Parenting Stress in Parents of Young Children with Autism Spectrum Disorders: The Role of Child Characteristics and Social Support: dis. ... Candidate of Psychology / L.D. Haisley. – University of Connecticut Graduate School, 2014. – 83 p.
59. Meirsschaut M. Parenting in families with a child with autism spectrum disorder and a typically developing child: Mother's experiences and cognitions / M. Meirsschaut, H. Roeyers, P. Warreyn // Research in Autism Spectrum Disorder. – 2010. – Volume 4. – Issue 4. – P. 661-669.
60. Mercadante M.T. Non-autistic Pervasive Developmental Disorders: Rett's syndrome, childhood disintegrative disorder and pervasive developmental disorder not otherwise specified / M.T. Mercadante, R.J. Van der Gaag, J.S. Schwartzman // Rev Bras Psiquiatr. – 2006. – 28 Suppl 1. – P. 12-20
61. Rolling N. Some roles children play their families / N. Rolling, M. Lord. — N.Y, 1964. — 301 p.
62. Sivberg B. Coping strategies and parental attitudes. A comparison of Parents with Children with Autistic Spectrum Disorders and Parents with non-autistic Children / B. Sivberg // International Journal of Circumpolar Health. – 2002. – 61 Suppl. 2. – P. 36-50.
63. Tehee E. Factors Contributing to Stress in Parents of Individuals with Autistic Spectrum Disorders / E. Tehee, R. Honan, D. Hevey // Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities. – 2009. – № 22. – P. 34-42.

ДОДАТКИ

Додаток А

Бланк методики виявлення батьківського ставлення

Інструкція для досліджуваних наступна: «На кожне твердження дайте відповідь «так» або «ні».»

Запитання тесту:

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Потрібно якомога довше тримати дитину осторонь від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
6. Я відчуваю до дитини прихильність.
7. Добрі батьки оберігають дитину від життєвих труднощів.
8. Моя дитина часто неприємна мені.
9. Я завжди намагаюсь допомогти своїй дитині.
10. Бувають випадки, коли глумливе ставлення до дитини приносить їй велику користь.
11. Я відчуваю досаду щодо своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не досягне у житті.
13. Мені здається, що діти знущаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто здійснює такі вчинки, які окрім презирства нічого не варті.
15. Для свого віку моя дитина не зовсім зріла.
16. Моя дитина поводиться спеціально, щоб досадити мені.
17. Моя дитина вбирає у себе все погане, як губка.
18. Мою дитину важко навчити гарних манер, при найбільшому старанні.
19. Дитину потрібно тримати у суворих рамках, тоді з неї виросте порядна людина.

20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас додому.
21. Я схвалюю свою дитину.
22. До моєї дитини липне все погане.
23. Моя дитина не досягне успіхів у житті.
24. Коли в компанії знайомих говорять про дітей мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна і здібна, як хотілось би..
25. Я жалію свою дитину.
26. Коли я порівнюю свою дитину з її ровесниками, вони здаються мені дорослішими і у поведінці і у судженнях.
27. Я із задоволенням проводжу з дитиною свій вільний час.
28. Мені шкода, що моя дитина росте і дорослішає.
29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла всього того, що мені не вдалося у житті.
31. Батьки повинні пристосовуватись до дитини.
32. Я намагаюся виконати всі прохання моєї дитини.
33. Приймаючи сімейні рішення слід враховувати і думку дитини
34. Головна причина капризів моєї дитини – егоїзм, впертість і лінь.
35. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що вона по-своєму права.
36. Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.
37. Я завжди зважаю на свою дитину.
38. Я відчуваю приязнь до дитини.
39. Я дуже цікавлюсь життям своєї дитини.
40. Неможливо нормально відпочити, якщо проводиш час з дитиною.
41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне і безхмарне дитинство.
42. Іноді мені здається, що моя дитина – нездатна ні до чого доброго.
43. Я поділяю захоплення своєї дитини.
44. Моя дитина може вивести із себе будь-кого.
45. Я поділяю гіркоту, смуток своєї дитини.
46. Моя дитина часто дратує мене.

47. Виховання дитини – суцільне тріпання нервів.
48. Суворі дисципліна у дитинстві – розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За суворе виховання діти дякують потім.
51. Інколи мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моєї дитини більше недоліків, ніж позитивних якостей.
53. Я поділяю інтереси своєї дитини.
54. Моя дитина не спроможна що-небудь зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково не так.
55. Моя дитина виросте непристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
57. Я ретельно стежу за станом здоров'я своєї дитини.
58. Не рідко я захоплююсь своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я не високої думки про здібності своєї дитини і не приховую цього від неї.
61. Дуже бажаю, щоб дитина товаришувала з тими дітьми, які подобаються її батькам.

При підрахунку тестових балів за всіма ознаками враховується відповідь «вірно».

- 1. «Прийняття-відхилення»** - 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 34, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.
- 2. «Кооперація»** - 6, 9, 21, 25, 31, 33, 39, 35, 36.
- 3. «Симбіоз»** - 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.
- 4. «Авторитарна гіперсоціалізація»** - 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.
- 5. «Маленький (-а) невдаха»** - 9, 11, 13, 17, 22, 23, 54, 61.

Високий тестовий бал по відповідним шкалам інтерпретується як:

- відштовхування;
- соціальна бажаність;

- симбіоз;
- гіперсоціалізація;
- інфантилізація.

Аналіз відповідей

1. «Прийняття-відштовхування»

Шкала показує інтегральне емоційне ставлення до дитини. На одній шкалі батькам подобається дитина такою якою вона є. Батьки поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй. Батьки багато часу проводять з дитиною, поважають її інтереси і плани. На іншій шкалі: батьки виховують свою дитину погано, непристосованою до життя, їм здається, що дитина не досягне успіху. Батьки відчують до дитини смуток, злість, тощо. Вони не довіряють дитині та не поважають її.

2. «Кооперація»

Шкала показує соціально бажаний облік батьківського ставлення. Зміст шкали розкривається так: батьки зацікавлені в планах дитини, намагаються допомогти, співчують їй. Батьки високо цінують інтелектуальні та творчі здібності дитини, відчують гордість за неї. Вони задовольняють ініціативу і самостійність дитини. Батьки довіряють дитині, намагаються стати на його бік з будь-яких питань.

3. «Симбіоз»

Шкала відображає міжособистісний бар'єр у спілкуванні з дитиною. Батьки відчують себе з дитиною єдиним цілим, прагнуть задовольнити всі потреби дитини, огородити її від труднощів, неприємностей в житті. Батьки постійно відчують неспокій за життя дитини, котра здається їм маленькою та беззахисною.

4. «Авторитарна гіперсоціалізація»

Шкала відображає налагоджену форму керування поведінки дитини. Батьки вимагають від дитини дисципліни та виконання всіх вимог. За вияв

свої думки дитину буде покарано. Батьки слідкують за досягненнями дитини, його індивідуальними особливостями, думками, тощо.

5. «Маленький невдаха»

Шкала відображає особливості виховання і розуміння дитини батьками. Батьки вважають дитину маленькою. Інтереси, думки, почуття здаються батькам дитячими. Дитину вважають непристосованою, не успішною та відкритою для поганих справ. Батьки не довіряють своїй дитині. У зв'язку з цим батьки намагаються відгородити дитину від труднощів життя, вимогливо контролюють її дії.

Методика «Кактус»

Для проведення діагностики потрібно мати аркуш паперу форматом А4, простий олівець, кольорові олівці. Після того, як дитина намалювала малюнок, їй задають питання, щоб покращити якість інтерпретації.

Інструкція: «На аркуші паперу намалюй кактус – таким, яким ти його собі уявляєш».

- Запитання для уточнення готового малюнку:
1. Цей кактус домашній або дикий?
 2. Цей кактус сильно колючий? Його можна помацати?
 3. Кактусу подобатися, коли за ним доглядають, поливають, удобрюють?
 4. Кактус росте один або з якою-небудь рослиною по сусідству? Якщо зростає з сусідом, то, яка це рослина?
 5. Коли кактус підросте, то, як він зміниться (голки, обсяг, відростки)?

При обробці результатів беруться до уваги дані, які відповідають усім графічним методам, а саме:

1. Просторове положення;
2. Розмір малюнка;
3. Характеристики ліній;
4. Сила натиску на олівець.

Крім того, враховуються специфічні показники, характерні саме для даної методики:

1. Характеристика «образу кактуса» (дикий, домашній, жіночий тощо);
2. Характеристика манери малювання (промальовано, схематично, деталізовано);
3. Характеристика голок (розмір, розташування, кількість).

При інтерпретації проєктивної методики «Кактус» були виділені наступні досліджувані ознаки: агресивність, імпульсивність, егоцентризм або

прагнення до лідерства, невпевненість у собі, демонстративність(відкритість), скритність, оптимізм, тривога, жіночність, екстравертованість або інтровертованість, наявність або відсутність прагнення до домашнього захистку, впевненість у собі.

Агресивність дитини знаходить своє відображення на малюнку у вигляді голок кактусу, особливо їх велика кількість. Якщо колючки сильно стирчать, вони довгі і близько розташовані один до одного, то це може свідчити про високий ступінь агресії. Імпульсивність проявляється в уривчастих лініях та в сильному натиску. Великий малюнок, розташований в центрі листа свідчить про егоцентризм, прагнення до лідерства. Натомість маленький малюнок, розташований внизу аркуша говорить про невпевненість у собі.

Демонстративність, відкритість – наявність виступаючих відростків в кактусі, химерність форм. Скритні діти розташовують зигзаги по контуру або всередині кактуса.

Використання яскравих кольорів є ознакою оптимізму. Тривога зображується у переважанні внутрішнього штрихування, переривчастих лініях, у використанні темних кольорів.

Жіночність проявляється в м'яких лініях і формах, при присутності квітів.

Наявність на малюнку інших кактусів або квітів властиве екстравертивним дітям.

Зображення домашнього кактуса, тобто наявність квіткового горщика на малюнку показує прагнення дитини до домашнього захисту, почуття сімейної спільності. Пустельний самотній кактус означає зворотне прагнення, почуття самотності. Якщо кактус «росте» на малюнку «з нізвідки», тобто відсутня навіть найменша основа – значить і в реальності немає опори у вигляді домашнього затишку, людина, можливо, не планує створення сім'ї або має будь-які труднощі, проблеми з близькими людьми і підсвідомо відчуває неприйняття, відторгнення, брак домашньої захищеності.

Методика «Закінчи історію»

Хід роботи: Психолог озвучує дітям незакінчені історії, в яких герої опиняються перед вибором того чи іншого вчинку, що мають моральний зміст. Залежно від вчинку, герої історії проявляють такі якості, як: доброту (альтруїзм) або егоїзм; щедрість або жадібність; працьовитість або лінь; правдивість або брехливість. Дані моральні поняття вибрані тому, що з ними дітей знайомлять в дошкільному віці і виконання цих моральних норм найчастіше від них вимагають.

Дослідження проводиться індивідуально. Для проведення цієї методики використовувалися чотири незакінчені історії, складені спеціально для дослідження.

Історія 1. У дівчинки з кошика на дорогу розсипалися іграшки. Поруч стояв хлопчик. Він підійшов до дівчинки і сказав ... Що сказав хлопчик?

Історія 2. Каті на день народження мама подарувала красиву ляльку. Катя стала з нею грати. До неї підійшла її молодша сестра Віра і сказала: «Я теж хочу пограти з цією лялькою». Тоді Катя відповіла ...
Що відповіла Катя?

Історія 3. Діти будували місто. Оля не хотіла грати, вона стояла поруч і дивилася, як грають інші. До дітей підійшла вихователь і сказала: «Ми зараз будемо вечеряти. Пора складати кубики в коробку. Попросіть Олю допомогти вам ». Тоді Оля відповіла ... Що відповіла Оля?

Історія 4. Петро і Вова грали разом і зламали красиву, дорогу іграшку. Прийшов тато і запитав: «Хто зламав іграшку?» тоді Петя відповів ... Що відповів Петя?

Після того, як дитина закінчує історію, йому ставлять запитання: «Чому?», «Як вчинив герой?», «Чому?».

Для дітей, які не могли озвучувати свої варіанти були представлені картки з вибором. Перший набір карток містив зображення «Хороший вчинок», «Поганий вчинок». Другий набір карток містив декілька сюжетних варіантів розв'язку подій для кожної із запропонованих історій. Третій набір карток передбачив можливість дитини пояснити мотивацію героя.

Опрацювання та інтерпретація результатів, складається в декілька етапів. Спочатку всі відповіді фіксуються в протоколі.

При аналізі виділяються 4 рівня усвідомлення моральних норм:

1. Дитина не може оцінити вчинок дітей - 0 балів.
2. Дитина оцінює поведінку дітей як позитивне або негативне (хороший чи поганий), але оцінку не мотивує і моральну норми не формулює -1 бал.
3. Дитина називає моральну норму, правильно оцінює поведінку дітей, але не мотивує свою оцінку - 2 бали.
4. Дитина називає моральну норму, правильно оцінює поведінку дітей з точки зору моральної норми, мотивує свою оцінку - 3 бали.

Опитувальник для виявлення чутливості до покарання і винагороди у дітей

На початку обстеження психолог пропонує наступну інструкцію. «Наскільки ви згодні або не згодні з кожним твердженням щодо Вашої дитини? Використовуйте наступні варіанти відповідей, обводячи кружком відповідний: 1 - абсолютно не згоден, 2 - не згоден, 3 - ні згоден, ні не згоден, 4 - згоден, 5 - абсолютно згоден »[9].

(Текст методики)

1. Перспектива отримати нагороду сильно спонукає Вашого дитину щось робити.

1 2 3 4 5

2. Ваша дитина воліє не просити про що-небудь, якщо не впевнений / а, що отримає це.

1 2 3 4 5

3. Ваша дитина часто робить різні речі для того, щоб його похвалили.

1 2 3 4 5

4. Ваша дитина часто боїться нових або несподіваних ситуацій.

1 2 3 4 5

5. Ваша дитина любить бути в центрі уваги.

1 2 3 4 5

6. Ваша дитина сором'язлива. 1 2 3 4 5

7. Коли ваша дитина в групі однолітків, він намагається виглядати найрозумнішим або найвеселішим.

1 2 3 4 5

8. Ваша дитина зазвичай уникає показувати свої здібності із-за того, що боїться зніяковіти.

1 2 3 4 5

9. Коли Ваша дитина отримує те, що хоче, він відчуває себе збудженим і захопленим.

1 2 3 4 5

10. У групі інших дітей Вашій дитині важко придумати, що сказати.

1 2 3 4 5

11. Ваша дитина багато робить заради схвалення.

1 2 3 4 5

12. При першій-ліпшій можливості Ваша дитина уникає незнайомих місць.

1 2 3 4 5

13. Можливість досягти соціального статусу спонукає Вашої дитини до дій, навіть якщо доводиться грати не за правилами.

1 2 3 4 5

14. Ваша дитина часто переживає через те, що сказав / а або зробив / а.

1 2 3 4 5

15. Зазвичай Ваша дитина воліє займатися тим, за що відразу отримає винагороду.

1 2 3 4 5

16. Вашій дитині важко розмовляти з тими, кого він / Ганні знає.

1 2 3 4 5

17. Вашій дитині часто буває важко встояти перед спокусою робити те, що заборонено.

1 2 3 4 5

18. Ваша дитина в основному уникає говорити в групі інших дітей.

1 2 3 4 5

19. Ваша дитина любить змагатися і робить все, що може, щоб перемогти.

1 2 3 4 5

20. Ваша дитина могла б робити більше, якби не боявся.

1 2 3 4 5

21. Вашему дитині дуже важко припинити розважатися.

1 2 3 4 5

22. У порівнянні з дітьми свого віку, Ваша дитина боїться багатьох речей.

1 2 3 4 5

23. Іноді ваша дитина робить щось заради негайної нагороди.

1 2 3 4 5

24. Ваша дитина часто утримується від улюблених занять, щоб не бути відкинутим іншими або не одержати їх несхвалення.

1 2 3 4 5

25. Вашій дитині складно залишатися зосередженим на завданні, якщо є більш привабливе заняття.

1 2 3 4 5

26. Ваша дитина часто утримується робити те, що йому подобається, тому що боїться зніжковіти.

1 2 3 4 5

27. Ваша дитина готова піти на ризик, щоб отримати нагороду.

1 2 3 4 5

28. Якщо ваша дитина думає, що має статися щось неприємне, він починає сильно хвилюватися.

1 2 3 4 5

29. Вашій дитині подобається змагатися. 1 2 3 4 5

30. Критика і лайка сильно ранять вашу дитину. 1 2 3 4 5

31. Ваша дитина хотів би бути соціально значущою особистістю.

1 2 3 4 5

32. Ваша дитина любить показувати свої фізичні здібності, навіть якщо це може бути небезпечно.

1 2 3 4 5

33. Ваша дитина прагнути відчувати захват і нові відчуття.

1 2 3 4 5

Для інтерпретації результатів підраховується загальна кількість балів по кожній шкалі і порівнюється з середніми показниками.(Додаток 4).
Чутливість до покарання: 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20, 22, 24, 26, 28, 30.
Чутливість до винагороди: 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27, 29, 31, 32, 33.

